

ALSÓ-PANNÓNIA SEPTIMIUS SEVERUS-KORI HELYTARTÓINAK KÉRDÉSÉHEZ

Alsó-Pannónia helytartóinak első tudományosan megalapozott és máig is alapvetőnek számító összeállítását több, mint harminc évvel ezelőtt ismeretesen Ritterling adta meg.¹ Az alsó-pannóniai helytartók 1927-ben közzétett listája nem volt és az akkori anyagismeret birtokában természetesen nem is lehetett teljes. Az utóbbi évtizedek folyamán előkerült feliratos emlékek, valamint néhány régebben ismert kőemlék és katonai diploma újabb interpretálása, illetve pontosabb keltezése az újabb kutatás számára lehetővé tette, hogy Alsó-Pannónia pro praetori rangú helytartóinak listájában mutatkozó nagyobb hézagokat Traianustól Antoninus Pius uralkodásáig terjedő időben helyenként jobban kitöltse, szűkebb időhatárok közé szorítsa. Az epigráfiai anyag újabb gyarapodása, pontosabb keltezése kapcsán az is kitűnt, hogy pl. Alsó-Pannónia helytartóinak Antoninus Pius és Marcus Aurelius uralkodása idejére Ritterlingtól javasolt időrendi egymásutánja alapos revízióra szorul. Tiberius Pompeianust, Marcus Aurelius későbbi vejét, aki 167-ben még Alsó-Pannónia helytartója volt, pl. föltétlenül megelőzte Tiberius Haterius Saturninus, aki a palatovói diploma² tanúsága szerint 164-ben már a consuli tisztséget viselte. Az adonyi és az alsószentiványi diplomák pontosabb keltezése³ után az is beigazolódott, hogy Iallius Bassus előbb kormányozta Alsó-Pannóniát, mint C. Iulius Geminius Capellianus, aki Ti. Haterius Saturninus közvetlen vagy második elődjének tekinthető.⁴ Az Antoninus Pius és Marcus Aurelius idejére összeállított helytartó-listánál viszont eddig időtállóbbnak mutatkozott Ritterling Septimius Severus uralkodása idejére javasolt, majdnem teljesnek mondható listája, amely az alábbiakban összegezhető:

C. Valerius Pudens	legatus 194 körül
Ti. Claudius Claudianus	legatus 196—198
L. Baebius Caecilianus	legatus 199-ben
L. Cassius Marcellinus	legatus 202 vagy 203 körül
Q. Caecilius Rufinus Crepereianus	legatus 203 és 209 között (?)
C. Iulius Sept. Castinus	legatus 208 és 212 között

A Septimius Severus-kori alsó-pannóniai helytartók főntebbi egymásutánját a későbbi irodalom is magáévá tette; legfeljebb egyik vagy másik helytartó, főként L. Cassius Marcellinus személyével és hivatali működésének időtartamával kapcsolatban merült fel elvétve kifogás.⁵ Az összefoglaló prosopográfiai munkák közül azonban az alsó-pannóniai helytartók főntivel teljesen azonos egymásutánját közölte Lambrechts, a római senatus III. századi összetételét tanulmányozó dolgozata végén.⁶ Nem emelt kifogást ellene Barbieri sem, a III. századi senatorok listáját Carinus uralkodásáig összeállító munkájában.⁷ Ugyancsak lényeges változtatás nélkül elfogadta Dobó Árpád, Felső- és Alsó-Pannónia helytartóit tárgyaló monografikus igényű tanulmányában.⁸ A történeti és prosopográfiai irodalomban a Septimius Severus-kori egyik vagy másik alsó-pannóniai helytartó itteni működési idejével kapcsolatban elvétve felmerült ellenvetések közül, amint erre a későbbiek folyamán még rátérünk, eddig csak Ti. Claudius Claudianus működésének időtartamát helyesbítő javaslat bizonyult helytállóknak. A Septimius Severus-kori helytartók hagyományos időrendi egymásutánját azonban ez az ellenvetés sem érintette.

Joggal feltűnhet viszont, hogy az általánosan elfogadottnak tekinthető helytartó-lista kronológiai váza nem egyformán megalapozott. Ti. Claudius itteni helytartóságának időtartamát és L. Baebius Caecilianus hivatalbalépésének évét pontosan évre keltezett feliratok rögzítik. Iulius Castinus legatusi működését is aránylag szűk időhatárok közé szorítja a három majdnem azonos szövegű aquincumi oltárkövön olvasható *cursus honorum*.⁹ Caecilius Rufinus Crepereianus helytartóságát viszont eddig nem volt lehetséges 8—10 évnél pontosabban keltezni. Az 1950-es évek elején közzétett egyik töredékes aquincumi oltárkö¹⁰ adatai, amelyek prosopográfiai tanulságait eddig még nem vonta le az irodalom, a már korábban ismert két feliratos oltárkövel¹¹ együtt viszont most lehetővé tették, hogy Caecilius Rufinus kormányzóságát meghatározott két-három évre javasoljuk. Az utóbb említett köemlékekkel foglalkozva kitűnt, hogy a Ritterlingtől közvetett keltezással Caecilius Rufinus elődjeként javasolt L. Cassius Marcellinus semmilyen módon nem nyozhatta Alsó-Pannóniát a 202 vagy a 203 körüli években, hanem csak jóval előbb vagy később. Egyéb más apró megfigyelések együttesen a Septimius Severus-kori helytartó-lista kritikai átdolgozásához vezetnek, amelynek igénytelen tanulságait tennénk az alábbiakban közzé. Megjegyzéseink talán adalékkul szolgálhatnak Pannónia még hiányzó közigazgatástörténeti monográfiájához.

Mint fentebb említettük, Alsó-Pannónia Septimius Severus-kori helytartói közül mindössze két legatus itteni hivatalviselésének idejét rögzítik évre keltezett feliratos emlékek. Az egyik legatus TI. CLAUDIVS CLAVDIANVS, akinek alsó-pannóniai helytartósága utolsó évét a 198-ban állított öt mérföldkö adatai alapján ismerjük.¹² A másik legatus, akinek kormányzósága idejéhez nem férhet kétség, Claudius Claudianus közvetlen utóda, L. BAEBIVS CAECILIANVS. Nevét a 199-ben állított bátaszéki mérföldkö¹³ említi *leg. Augg. pr. pr.* címmel. Baebius Caecilianus tehát 199-ben vette át az itteni polgári és katonai igazgatás legfőbb vezetését és közvetlenül váltotta Ti. Claudius Claudianust. Amint később még rátérünk, Baebius Caecilianus legkésőbb 201-ben, de valószínű, hogy már 200-ban elhagyta a tartományt. Ritterling és a későbbi irodalom¹⁴ alternatív formában felvetett javaslata, hogy Baebius Caecilianus még 202-ben is hivatalban lehetett, a fentebb hivatkozott újabb aquincumi oltárkö alapján eszik. Az alsó-pannóniai helytartóságban Septimius Severustól kezdve gyakorinak mondható kétéves hivatalviselés illik Baebius Caecilianus kormányzóságára.

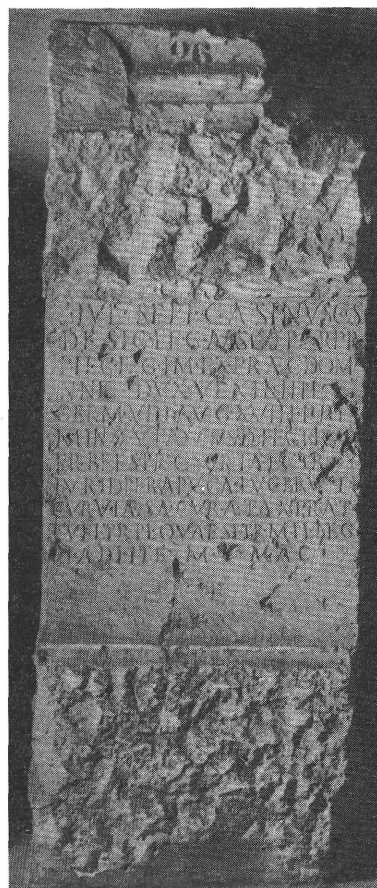
Közvetlen elődjének, Ti. Claudius Claudianusnak helytartóságával kapcsolatban Fitz¹⁵ és Reidinger¹⁶ egy időben és egymástól függetlenül mutattak rá arra, hogy Claudius Claudianus alsó-pannóniai működésének kezdő éve nem a hagyományosan elfogadott 196. év, hanem 197-re tehető a hivatalbalépése. Az említett kutatóktól eltérő gondolatmenettel, amit a következőkben röviden összefoglalunk, a részleteket ugyan másképp látjuk, de a keltezást illetően azonos eredményre jutottunk. Nem vitatható ugyanis, hogy Ti. Claudius Claudianus nővérének rusicadei sírfelirata,¹⁷ valamint a Claudius Claudianus tiszteletére emelt calamai bázis felirata¹⁸ egyaránt fordított sorrendben sorolják fel Claudianus tisztségeit. Ezek közül az alsó-pannóniai helytartóság utolsó évét az említett öt pannóniai mérföldkö 198-ra, míg a dáciai legio V Macedonica parancsnokságát egy potaissai építésfelirat¹⁹ 195-re rögzíti. Az utóbb idézett, évre keltezett felirat alapján Claudius Claudianus 196-ban vezényelhette a legio XIII Geminát, amely tisztség a *cursus*ban időrend szerint követi a legio V Macedonica legatusa beosztást. A legio XIII Gemina legatusa beosztásban bízták meg Claudianust a dáciai legiósvepillatiók parancsnokságával (*praepositus vexillationum Daciacarum!*), amely a *cursus*ban közvetlenül megelőzi az alsó-pannóniai helytartóságot. Így kétség sem férhet ahhoz, hogy nem — mint javasolták²⁰ — a Pescennius Niger, hanem a Clodius Albinus elleni belháborúban vezette Claudianus a dáciai helyőrségek osztagait, és csak Clodius Albinus legyőzése után, 197 tavaszán vehette át Alsó-Pannónia igazgatását. Itteni kormányzóságának első éve tehát 197, és ebből az évből való az Érd melletti praesidium áthelyezését megörökítő építésfelirat,²¹ amelyen Caracalla még Caesar.

A fentebb említett két helytartóhoz képest már korántsem ilyen pontossággal, de azért még eléggé szoros időhatárok közé szorítható C. IVLIVS SEPT. CASTINVS itteni működése. Aránylag gazdagnak mondható feliratos anyag, öt aquincumi oltár adalékai állnak erre rendelkezésünkre. Két oltárkövön, amelyek közül az egyiket a „győzhetetlen isten”-nek, Mithrasnak állította Iulius Castinus,²² míg a másikat Iuppiternek, Septimius Severus és Caracalla, meg Iulius Castinus

salusáért emelték a helytartó testőrlovasai,²³ Castinus két Augustus pro praetore rangú legatusa címet (*leg. Augg. pr. pr.*) viseli. A másik három, majdnem azonos szövegű feliratos oltárt²⁴ Iulius Castinus már mint a következő évre kijelölt consul (*consul designatus*) és három uralkodó Augustus alsó-pannóniai helytartója (*leg. Augg. pr. pr. Pann. inf.*) állította. Világos, hogy a három utóbbi oltárkő, amelyen Iulius Castinus már consul designatus, későbbi, mint a Mithrasnak, illetve Iuppiternek ajánlott oltárkövek, amely utóbbiak elkészülte időpontjában helytartónk még nem kapta meg a consuli hivatalra jelölést. Az oltárkövek két csoportjának ily módon világosan kirajzolódó relatív időrendi egymásutánját pontosabban, évekre rögzíti Iulius Castinus legatusi címe. A korábbinak ítélt Mithras- és Iuppiter-oltárok Iulius Castinust két uralkodó Augustus pro praetore rangú helytartójának, míg a későbbi, a hiányzó istennevek szempontjából anonimnek nevezhető oltárok helytartónkat már három uralkodó Augustus legatusának jelölik meg. Kétségtelen, hogy Iulius Castinus alsó-pannóniai helytartóságának időtartama alatt az uralkodók számában változás történt, amennyiben a két Augustushoz egy harmadik Augustus társult. Jól ismeretes mármost, hogy 198 januárjától 209. szeptember—októberig Septimius Severus és M. Antoninus (Caracalla) mint Augusti, Geta pedig mint Caesar állott az imperium Romanum élén. 209. szeptember—októberben kapta meg Geta az Augustus-rangot, s ettől kezdve Septimius Severus haláláig (211. február 4) három Augustus uralkodott. A három aquincumi anonim oltárt ezek szerint 209. szeptember—október után és 211. február előtt állította Iulius Castinus, míg a Mithras- és Iuppiter-oltárokat legkésőbb 209 első felében. Más összefüggésben jogosan fölvehető volna, hogy az ifjú Getát, különösen a tartományokban, már 209. szeptember—október előtti időben is elvéve mint harmadik Augustust említik a feliratok s ezért a keletkezés szempontjából az Auggg. rövidítésnek nem tulajdonítható a föntebbi időrendi fontosság.²⁵ A három aquincumi anonim oltár esetében azonban az Auggg. rövidítéstől függetlenül is kimutathattuk, hogy valamivel későbbiek, mint az idézett Mithras- és Iuppiter-oltárok. Az igazoltan korábbi oltárokon olvasható korrekt Auggg., és a későbbi oltárok Auggg. rövidítéséből az abszolút időrendre levonható tanulságok ellen tehát nem emelhető kifogás.

Hohl kételye,²⁶ de különösen Arthur Stein túlzott óvatossága, aki Iulius Castinus alsó-pannóniai helytartóságát közel tíz évnél megfelelő időközbe, 205 utánra és a 214 előtti évekre tette,²⁷ a föntebbiek után, úgy véljük, nem tekinthető indokoltnak.

A három aquincumi anonim oltárt nyugodtan tehetjük Septimius Severus uralkodásának utolsó másfél esztendejére. A megadott időhatáron belül további finomítás csak annyiban lehetséges, hogy az oltárkövek két alternatív keletzése vehető fel. Minthogy ugyanis a consuli hivatalra jelölés (*designatio*) általában az év utolsó hónapjaiban történt,²⁸ következésképpen Iulius Castinus három aquincumi anonim oltárkővét vagylagosan 209, illetve 210 végére tehetjük. Az utóbbi dátum a három oltárkő állításának lehetséges legkésőbbi időpontja, egyúttal Iulius Castinus alsó-pannóniai helytartóságának epigráfiai anyaggal még alátámasztható utolsó éve. Minthogy azonban Septimius Severus idejében is előfordult, hogy a consul designatus helytartó a consulsága évében nem távozott el Rómába, hanem legatusi megbízatásában továbbra is a tartományban maradt,²⁹ vagylagos formában az is felvehető, hogy talán Iulius Castinus sem hagyta el 209, illetve 210 végén a provinciát, hanem mint consul suffectus és legatus egy ideig (210 vagy 211-ben) tovább vezette Alsó-Pannónia ügyeit. Ritterling feltételezése azonban, hogy Iulius Castinus még 212-ben is helytartó volt nálunk, már egészen valószínűtlen. Iulius Castinus további pályafutásából csak

1. kép. C. Jul. Sept. Castinus helytartó (209—210) oltárköve

annyi ismert, hogy Caracalla utolsó éveiben és Macrinus trónralépése idején a három Dácia helytartója volt.³⁰ Lehetséges, hogy amikor Caracalla 214 őszén megszemlélte a dáciai táborokat és egyúttal a szomszédos szabad dák és germán népekkel való viszonyt is rendezte, állította erre a fontos posztra az egyik bizalmasának számító erős kezű Iulius Castinust. Megelőző alsó-pannóniai helytartóságának időtartamára későbbi dáciai megbízatása azonban új adatot nem hoz.

Iulius Castinus alsó-pannóniai helytartóságának kezdő évét a kutatás a sokszor megtárgyalt iversheimi felirat³¹ alapján próbálta meghatározni. Az iversheimi feliraton Iulius Castinus még az alsó-germániai legio I Minerva parancsnoka. A feliratot két Augustus együttes consulsága keltezi. Amennyiben korrekt a két Augustus együttes consulságával keltezés, akkor a feliratot Valerius Amandus discens (architectus) 202-ben emelte, minthogy Septimius Severus és fia, M. Antoninus (198-tól Augustus) ebben az évben voltak együttesen consulok.³² Minthogy azonban, mint említettük, 198 után a feliratok helyel-közzel túlzott loyaltásból Geta Caesart is Augustusként jelölik, az újabb kutatás kivétel nélkül Antoninus (Caracalla) és Geta 205. vagy 208. évi együttes consulságára vonatkoztatta a feliratot.³³ Látszólag az utóbb említett felfogás mellett érvel az, hogy a feliraton a *duobus* szót és az Augg. második G-betűjét Geta meggyilkolása után kitörölték. Az iversheimi feliraton a *damnatio memoriae*-vel sújtott Augustus ily módon aligha lehetne más, mint Geta.³⁴ Mindez helyállónak látszik, amennyiben nem számolunk azzal, hogy a törlés végrehajtásánál valamely név szerint meg nem jelölt, és csak a *duobus* Augg. formulával keltezett 202. évi felirat éppúgy *damnatio* alá kerülhetett, mint a hasonló homályos formulával 205 vagy 208-ban, Geta consulsága idejében állított feliratok. Epigráfiai alapon azért teljes bizonyossággal el nem dönthető kérdés marad továbbra is, hogy az iversheimi feliratot 202-ben vagy 205, illetve 208-ban állították-e. Biztosabb talajon állunk ezért, ha Iulius Castinus alsó-pannóniai helytartóságának kezdő évét az egy-két év pontossággal meghatározható aquincumi feliratos emlékek felől próbáljuk megközelíteni.

Iulius Castinus legatus I Minervia parancsnoki beosztását a három aquincumi anonim oltárkövön olvasható *cursus*-ban időrend szerint közvetlenül követné az alsó-pannóniai helytartóság. A *cursus* ugyanis az elnyert legmagasabb tisztségtől (*cos. des.*) elindulva visszafelé haladva, fordított sorrendben említi fel a korábbi és alacsonyabb tisztségeket: *Cos. des., leg. Augg. pr. pr. P. i., leg. leg. I M., ex prae. ddd. nnn. dux vexill. IIII Germ. advers. defectores et rebelles, procos. Cretae et Cyr., etc.*

Szigorúan véve az következne ebből, hogy Iulius Castinus korábban harcolt a négy germániai légio különítménye élén a közelebbiről meg nem jelölt pártütők és lázadók ellen, mint ahogy a legio I Minervia élére kinevezték. Az utóbbit pedig közvetlenül követné az alsó-pannóniai helytartóság, mint azt többek között Hohl és Kuzsinszky vélték.³⁵ Iulius Castinus pályafutásával összevethető Septimius Severus-kori *cursus*-okból azonban az tűnik ki, hogy a legiós *legatus* vagy tartományi seregrészek fölötti különleges parancsnoki megbízatást általában a legiós *legatus* beosztásban már kipróbált férfiak kapták.³⁶ Az említett időszakból nem ismerünk arra példát, hogy valamely *legatus legionis* utána közvetlenül *praetori* tartomány élére került volna helytartónak. Iulius Castinus *cursus*-ában tehát az alkalmi megbízatást (*dux*) időben megelőzi a legio I Minervia élén teljesített szolgálat, mint azt már Ritterling helyesen látta.³⁷

Iulius Castinus, mint utaltunk rá, legkésőbb 209 első felében már Pannonia inferiorban működött, mint *leg. Augg. pro praetore*. Ezt megelőzően vezette a négy germániai legio osztagait *adversus defectores et rebelles*,³⁸ mely a mondottak szerint legkésőbb 208-ban lehetett. Az iversheimi felirat ezek után legnagyobb valószínűséggei 205-re keltezhető. Iulius Castinus ez évben vehette át a legio fölötti parancsnokságot, és a gyakorlatnak megfelelően két-három évet tölthetett ebben a beosztásban. Alsó-pannóniai *pro praetore* helytartóságát a feliratok 209 és 210-re keltezik, ami megfelel a Septimius Severus idejében gyakori kétéves hivatalviselésnek. Valószínű, hogy 210 végén jelölték a következő év egyik tiszteletbeli *consuljának*, minthogy az erre kiszemelt *praetori* rangú kormányzók általában helytartóságuk utolsó évében kapták meg a *designatiót*. Amennyiben, mint *consul suffectus* nem hagyta el a tartományt — s emellett szólhat: a Britanniában ez idő tájt folyó nehéz harcok idején az uralkodók szükségesnek tarthatták, hogy Alsó-Pannónia tartományt továbbra is ez a kipróbált katonai vezető igazgassa — úgy Iulius Castinus 211-ben még

Pannonia inferiorban maradt. A consulatus utáni szokásos egyéves cura-vállalás után kerülhetett 214-ben a három dáciai tartomány élére. Pályafutásának említett utolsó állomása a fentebbi időrendhez kapcsolódik a legmeggyőzőbben.

Iulius Castinus egyik hivatali előde volt Alsó-Pannóniában Q. CAECILIVS RVFINVS CREPEREIANVS, akiről igazolt, hogy mint consul suffectus Alsó-Pannóniában maradt és két Augustus pro praetore rangú legatusaként egy ideig még tovább igazgatta a tartományt. Mint consul és legatus egyidőben váltotta be fogadalmát egy-egy oltárkő állításával Iuppiternek³⁹ és Iuno Caelestisnek⁴⁰ Aquincumban. Amíg az idézett oltárköveken olvasható Augg. rövidítési módból határozottabb időrendi következtetés nem vonható le,⁴¹ addig a Iuno Caelestisnek ajánlott oltárkő, pannóniai környezetben, szinte már egymagában bizonyossá teszi, hogy a két meg nem nevezett Augustus uralkodása alatt kormányzó Caecilius Rufinus itteni működését Septimius Severus és Caracalla társuralkodása idejére, a 198 és 209-es évek közé helyezhetjük.⁴² A jelzett időhatáron belül azonban még pontosabban megadható Caecilius Rufinus legatusi működésének időpontja, minthogy 199-től 200/201-ig, mint fentebb láttuk, L. Baebius Caecilianus, 209 és 210 (211) között pedig Iulius Castinus volt Alsó-Pannónia helytartója. Caecilius Rufinus működése számára így tehát a 201/202 és 208 közötti évek maradnak.

Arra vonatkozóan, hogy Caecilius Rufinus, az eddigi véleményektől eltérően 201-ben, de legalábbis 202-ben már Alsó-Pannónia helytartója volt, a bevezetésben említett töredékes aquincumi oltárkő felirata szolgáltat adatokat.⁴³ Szövege a következőképp olvasható:

.....q[uod? in exp(editione)] voverat [leg(io)] IIII Fl(avia), fact(a?) s[ub] Caecil(io) Rufino le[g(ato)] Aug(ustorum) (duorum) pr(o) pr(aetore) v. s. l.[m.] Bár a feliraton⁴⁴ hiányzik a helytartó nevéből a praenomen, a legesekélyebb kétség sem merülhet fel, hogy a két Augustus pro praetore rangú legatusa, Caecilius Rufinus, azonos a fentebb már idézett másik két oltárkövet állító consul és két Augustus pro praetore-rangú legatusával, Q. Caecilius Rufinus Crepereianusszal. Az újabb aquincumi oltárkő azonban legalább egy évvel korábbi időre tehető, mint a Iuppiter- és a Iuno Caelestis-oltárok, minthogy a legio IIII Flavia oltárkövének állítása időpontjában Caecilius Rufinus még nem volt consul suffectus, sőt a consulságra való jelölése sem történt még meg.⁴⁵

Az oltárkő legfontosabb tanulsága, hogy a legio IIII Flavia Caecilius Rufinus helytartósága idején állomásozott Aquincumban. Ez a körülmény egyúttal e legatus hivatali működésének időpontját is pontosabban keltezi, mint az eddig lehetséges volt.

Nyilvánvaló ugyanis, hogy a legio IIII Flavia különítményei a III. század elején csak olyan időpontban állomásozhattak Aquincumban, amikor az óbudai legióstábor állandójellegű helyőrsége, a legio II adiutrix, nagyobb részében távol volt. Csapatösszevonásról, vagyis arról, hogy a legio II adi. mellé erősítésül Singidunumból is felhoztak volna legióosztagokat, aligha lehet szó. Mármost 201/202 és 208 között, amely időhatáron belül a korábbi adatok szerint Caecilius Rufinus Alsó-Pannónia ügyeit vezette, egyrészt L. Baebius Caecilianus helytartóságának időpontja, másrészt a legio II adi. története ismeretében egyedül a 201-es esztendő és a következő év első negyede jöhet számításba mint olyan időpont, amikor a legio IIII Flavia Caecilius Rufinus helytartósága alatt Aquincumban állomásozott. A legio idekerülésének történeti hátterét pedig Septimius Severus második parthus háborúja adhatja meg. Tudott dolog, hogy az uralkodó Rómából 197 nyarán indult el keletre és serege zömét a nyugati tartományok csapatai alkották.⁴⁶ Az utóbbiak sorában majdnem bizonyos, hogy a legio II adi. is részt vett a háborúban. Még abban az esetben is, ha a legio II adi. *in Partia defunctus* katonájának⁴⁷ részvételét az aquincumi legiónak nem erre a keleti hadjáratára tennénk, a II. század végén és a III. század legelején a legio nagyobb részének távolléte mellett szólhat, hogy a második parthus háború és a közvetlenül azt követő évekből, amikor Septimius Severus seregével Egyiptomban és a keleti tartományokban tartózkodott — tehát 197 második felétől a 202-ig terjedő időközben — Aquincumból hiányoznak a legio II adi. feliratos emlékei. Az egyetlen 197-re keltezett oltárkövel⁴⁸ kapcsolatban az a véleményünk, hogy a legio II adi. vexillatiói részt vettek a Clodius Albinus elleni belháborúban⁴⁹ és a háború sorsát eldöntő lugdunumi ütközet után 197 tavaszán visszatértek Aquincumba. Talán éppen a helytartónak kijelölt Claudius Claudianus vezette vissza a csapatokat. Ekkor válthatta be korábban

tett fogadalmát az ismeretlen nevű legiós katona, akinek 197-re keltezett töredékes oltárkövére hivatkoztunk. 197 nyarán viszont már majdnem a teljes legiót elvihették keletre. Helyét, mint már korábban is több alkalommal, ezúttal is a legio IIII Flavia foglalta el.

Az utóbb említett legio tribunus laticlaviusa, M. Caecilius Rufinus Marianus, Aquincumban a pun-afrikai Hammonnak és a római megfelelőjének tekintett Iuppiternek állított oltárt.⁵⁰ A tribunust később Apulumban találjuk, ahol a legio XIII Gemina parancsnoka.⁵¹ Caecilius Rufinus Marianus — Ritterling⁵² és Groag⁵³ szerint — Q. Caecilius Rufinus Crepereianus helytartó unokaöccse, míg Pflaum⁵⁴ sokkal valószínűbb javaslata szerint az idézett helytartó fia, aki a gyakorlatnak megfelelően apja parancsnoksága alá tartozó egyik legióban töltötte le a szenatori pálya szempontjából kötelező katonai szolgálatát. A legio IIII Flavia aquincumi tartózkodása vagy Caecilius Rufinus helytartóságának időpontjára nézve Marianus pályája azonban újabb időrendi adalékkal nem szolgál.

A második parthus háborúba eltávozott legio II adi. a többi nyugati expedíciós csapattal együtt Septimius Severus és fia, Caracalla kíséretében 202 tavaszán térhetett vissza, amikor a két Augustus keletről jövet megszemlélte a moesiai és pannóniai táborhelyeket.⁵⁵ A legio II adi. különítményeinek beérkezése után a legio IIII Flavia visszatérhetett állandó állomáshelyére, Singidunumba. A fentebbiek elfogadása esetén tehát a legio IIII Flavia és Caecilius Rufinus helytartó neveit együttesen említő óbudai oltárfelirat legkorábban 200-ban, legkésőbb pedig 202 tavaszán keltezhetett. Legalább egy évvel későbbi viszont ennél az oltárnál Caecilius Rufinus Iuppiternek és Iuno Caelestisnek ajánlott két fogadalmi oltárköve, amelyek ezek szerint legkorábban 201-ben készülhettek. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy Caecilius Rufinus alsó-pannóniai helytartósága legalább két évig tartott és vagy 200-ban, vagy ami valószínűbb, 201-ben kezdődött. A Iuppiter- és Iuno Caelestis-oltárköveken kívül más forrásoktól nem említett consuli tisztséget Caecilius Rufinus helytartósága megtartása mellett Alsó-Pannóniában viselte, talán 203-ban.⁵⁶ Majdnem bizonyos, hogy a császárlátogatás időpontjában Caecilius Rufinus volt Alsó-Pannónia helytartója.

A jelen összefüggésben vizsgálva a rendelkezésünkre álló adatokat, elfogadhatatlannak tartjuk azt a legutóbb elhangzott javaslatot, amely szerint a 199-ben hivatalba lépő Baebius Caecilianus még 202-ben is Alsó-Pannóniát kormányozta volna.⁵⁷ Az Óbuda Tavasz utcai építési felirat⁵⁸ hiányzó negyedik sorába szerintünk erőszakoltan helyezték el az utóbb említett helytartó nevét, mely nem tölti ki az átlagosan 24—25 betűs felíratrészt. Minthogy ide a 202-ben kormányzó Caecilius Rufinus teljes vagy rövidített neve sem illik, ezért az utolsó két sor Septimius Severus és Antoninus (Caracalla) helyett Antoninus (Caracalla) és Geta consulpár neveire egészíthető ki. Az ily módon megkapott 205. vagy 208. év alsó-pannóniai helytartóját jelenleg azonban még nem

2. kép. Diana Tifatina intercisai szentélyének építési felirata L. Baebius Caecilianus helytartósága idejéből

3. kép. L. Baebius Caecilianus helytartósága idejében (199—200) épült intercisai Sol Aelagabalus-szentély felirata

ismerjük. A Tavasz utcai felirat mellett az aquincumiaktól Septimius Severus és M. Aurel. Antoninus salusáért állított oltárkönek⁵⁹ sincs köze a 202. évi császárlátogatáshoz. A feliraton Caracalla még Caesar, s ezért vagy 196-ban, vagy 197 júniusa előtt állították ezt az oltárt. Majdnem bizonyosra vehető, hogy a Clodius Albinus elleni belháború idején adtak kifejezést ily módon az aquincumiak császárhűségüknek. Amikor a syriai triasnak ajánlott kapuzat épületfelirata⁶⁰ sem keltezhető pontos évre, a császárok aquincumi látogatásával legutóbb kapcsolatba hozott feliratos emlékek, mint más összefüggésekbe tartozók, elesnek. A látogatás ténye természetesen ennek ellenére sem vitatható. Ugyancsak nem érthetünk egyet a Diana Tifatina,⁶¹ valamint a Sol Aelagabalus⁶² tiszteletére Intercisában emelt szentélyek építési feliratainak a 202. évre keltezésével sem, minthogy a feliratokon említett L. Baebius Caecilianus legfeljebb 201-ig kormányozhatta Alsó-Pannóniát.

Baebius Caecilianus és Caecilius Rufinus a III. század elején valószínűleg közvetlenül váltották egymást a kormányzásban. Alsó-Pannónia Septimius Severus-kori legatusai közül egyedül L. Claudius Claudianus itteni működésének pontos időtartamát ismerjük, ami nem egészen két év volt. Dio Cassius LII, 23, 3 helyére hivatkozva legutóbb Barbieri hívta fel a figyelmet arra,⁶³ hogy Septimius Severustól kezdve egészen ritka a három vagy ennél hosszabb ideig tartó kormányzás az egy-két legiós tartományok élén. A II. századi gyakorlattal szemben, amikor Alsó-Pannóniában is igen gyakran három évig (Antoninus Pius idejében még tovább) igazgatta egy-egy legatus a tartomány ügyeit, Septimius Severus és utódai általában két évig, vagy még ennél is rövidebb ideig hagyták meg a fegyveres tartományok élén a helytartókat. Septimius Severus idejében a császár bizalmas emberének, L. Fabius Cilónak felső-pannóniai — aránylag hosszú — négy-öt évig tartó helytartósága,⁶⁴ vagy Caracalla idejében az uralkodó teljes bizalmát élvező Suetrius Sabinus és Iulius Castinus alsó-pannóniai, illetve dáciai három-négy éves kormányzósága⁶⁵ a kivételek közé tartozik. Ti. Claudius Claudianus példája mutatja, hogy Septimius Severus idejében az alsó-pannóniai helytartóság betöltésénél is a rövid időre szóló megbízatás gyakorlata érvényesült. Ebből a szemszögből nézve egészen valószínűtlen, hogy Claudius Claudianus utóda négy évig maradt volna a tartomány élén. Hivatali működését aligha számíthatjuk hosszabb időre, mint két évre. Amikor pedig legkésőbb 202-ben már Caecilius Rufinus Pannonia inferior helytartója, az utóbbi majdnem bizonyos, hogy közvetlenül váltotta Baebius Caecilianust. Nem kizárt ugyan, de

kevés a valószínűsége annak, hogy kettőjük közé még egy harmadik legatus egyéves hivatalviselése iktatódna.

Ritterling és a későbbi irodalom Caecilius Rufinus legatusi működését 203 és 209 közé téve, az említett helytartó és L. Baebius Caecilianus közé helyezte el L. CASSIVS MARCELLINVS kormányzóságát, aki a hagyományos felfogás szerint 202 vagy 203 körül,⁶⁶ Groag szerint⁶⁷ valamikor 214 előtt igazgatta Alsó-Pannóniát. A 202-es év, a fentebbiekben kifejtettek alapján, úgy véljük, nem jöhet tekintetbe. Azonban 203 körül mint Caecilius Rufinus közvetlen utódával sem számolhatunk L. Cassius Marcellinus személyével, éspedig a következők miatt:

Cassius Marcellinus alsó-pannóniai helytartóságának egyetlen emléke a Róma Város tiszteletére [*Urbi Rom(a)e*] emelt aquincumi oltárkö,⁶⁸ amelyen Cassius Marcellinus a *leg. Aug. pr. pr.* címet viseli. Más szóval Marcellinus nem két Augustus társzászártsága idején igazgatta a tartományt, hanem olyan időben, amikor még egyetlen Augustus állott a birodalom élén. Helytartói oltár esetében hivatalos és reprezentatív megnyilvánulással állunk szemben, s ezért kevés a valószínűsége annak, hogy a helytartó címében elírásról lehetne szó. A második G betű fölvethető utólagos törlésének sincs nyoma az oltárkövön. Minthogy tehát egyeduralkodó idejében volt Cassius Marcellinus Alsó-Pannónia helytartója, hivatalviselésének időpontja szempontjából a 198 és 212 közötti évek esznek. Amikor az oltárkövön Cassius Marcellinus consul designatus, a 214. és az utána következő évek sem jöhetnek számításba. Septimius Severus uralkodása idején maradnának a 198 előtti évek, illetve Caracalla alatt a 212 márciustól 214 közepéig terjedő idő. Az aquincumi helytartóoltárok lelőkörményeit tekintve, Commodus korát nyugodtan kikapcsolhatjuk.⁶⁹ Septimius Severus egyeduralma alatt, 197-ben, mint láttuk, Ti. Claudius Claudianus igazgatta Alsó-Pannóniát. 196 volna tehát a legkorábbi időpont, amikor Cassius Marcellinus itteni legatusi működését tehetjük. A legkésőbbi időhatár pedig 212 és 214 között jelölhető ki.

Ritterling nem az aquincumi Urbs Roma-oltár elemzése, hanem közvetett érveléssel határozta meg Cassius Marcellinus helytartóságának tőle javasolt időpontját. Az egyik aquincumi oltárkövön⁷⁰ ugyanis egy Cassius Pius Marcellinus tribunus laticlavus legionis II adiutricis neve olvasható, aki majdnem bizonyosra vehetően azonos azzal a Cassius Pius Marcellinusszal, aki Róma új évszázadát ünneplő 204. évi saecularis játékok aktáiban mint quaestor designatus szerepel.⁷¹ Ritterling⁷² és Barbieri⁷³ szerint mármost az aquincumi oltáron és a saecularis játékok aktáiban szereplő Cassius Pius Marcellinus az alsó-pannóniai helytartó, L. Cassius Marcellinus fia vagy rokona lehetett, s minthogy 204-ben quaestornak jelölték, 203 vagy 202-ben szolgálhatott mint tribunus — atyja, illetve rokona helytartósága idején — az aquincumi legióban. Cassius Pius Marcellinus legiószolgálatra így módon Cassius Marcellinus helytartóságának idejét is meghatározna. A fentebbi gondolatmenettel szemben azonban már Dessau,⁷⁴ majd később Groag⁷⁵ ellenvetéssel élt. Szerintük L. Cassius Marcellinus és Cassius Pius Marcellinus azonos személynek tekinthető és L. Cassius Pius Marcellinus helytartósága a 212—213. évekre illene leginkább. Az utóbbi véleményt igen komolyan alátámasztja az a tény, hogy a saecularis játékok aktáiban Cassius Pius Marcellinus neve egy ízben Cassius Marcellinus formában is olvasható.⁷⁶ Bár az aquincumi tribunusoltáron és a saecularis játékok aktáiban szereplő Cassius Pius Marcellinus praenomenje nem ismert, az aquincumi Urbs Roma-oltárt állító L. Cassius Marcellinus legatussal nagy valószínűséggel egyazon személynek tekinthető. Ennek elfogadása esetén pedig L. Cassius Marcellinust Iulius Castinus közvetlen utódjának tekinthetjük, aki 212-től 214 közepéig kormányozta Alsó-Pannóniát.

4. kép. L. Cassius Marcellinus helytartó Urbs Roma ajánlott aquincumi oltárköve (212—214)

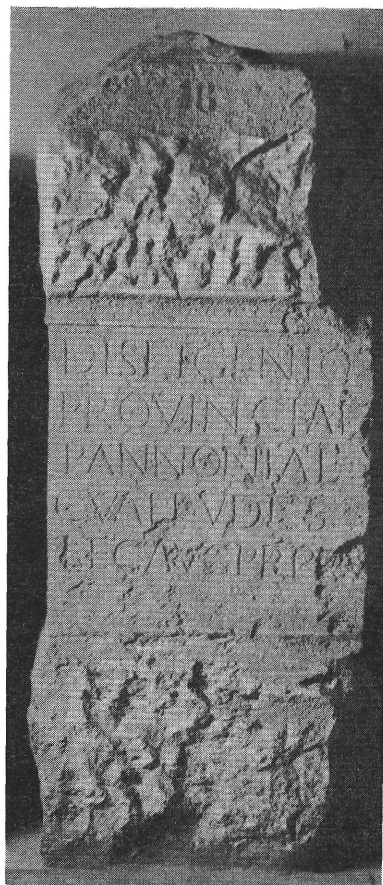
A másik lehetőség — hogy ti. Cassius Marcellinus valamikor 195—196 táján igazgatta Pannonia inferiort — kevésbé valószínű, bár C. Valerius Pudens és Claudius Claudianus között, másfél-kétéves időtartammal, elhelyezhető még egy legatus. Az Urbs Roma-dedikáció is jobban illene a Clodius Albinus elleni felkészülés és polgárháború éveire, amikor Roma kultusza Septimus Severus hívei részéről politikai színezetet kapott.⁷⁷ Ennek ellenére sem Cassius Marcellinus, hanem egy ma még ismeretlen legatus működésével számolnánk Valerius Pudens helytartóságát követően. Az utóbbi pályafutásának ismert részletei ajánlják, hogy őutána és Claudius Claudianust megelőzően még egy legatus működését tartsuk számon.

C. VALERIVS PVDENS a *leg. Aug. pr. pr.* címet viseli három aquincumi oltárkövön,⁷⁸ s mint senatori rangú kormányzót (*clarissimus vir*) említi az egyik intercisai feliratos töredék.⁷⁹ Mind a négy hivatkozott köemlék a 197 előtti évekre keltezhető. Amikor pedig a roomburgi építési felirat⁸⁰ tanúsága szerint Valerius Pudens 197 tavaszától kezdve már mint consularis Germania inferiort igazgatta,⁸¹ legkésőbb 196-ban, de valamely cura vállalása esetén 195-ben lehetett consul suffectus.⁸² Alsó-pannóniai helytartósága ily módon 193 és 195 közé helyezhető. Ritterling időrendi javaslata (194 körül) ezek szerint tehát lényegében ma is helytálló. Viszont Lambertz újabban elhangzott véleménye,⁸³ hogy Valerius Pudens Alsó-Germánia után kormányozta Alsó-Pannóniát, különösebb cáfolást nem igényel, mint-hogy a consularis rangú legatushoz kötött kétlegiós Germania inferior igazgatása nem előzhette meg a consuli hivatalt még be nem töltött, praetori rangú helytartóknak fenntartott egylegiós Pannonia inferior kormányzását. Alsó-Pannóniában Valerius Pudenset válthatta le közvetlenül egy ismeretlen nevű legatus vagy már 195 végén, vagy csak 196-ban. Az utóbbi rövid, alig másfél éves itteni működése, időtartam tekintetében, közvetlen utódánál, Claudius Claudianusnál minden kétséget kizáróan igazolt, és megfelel a Septimius Severus óta követett gyakorlatnak.

A fentebbiek összegezéseképp Alsó-Pannónia Septimius Severus-kori ismert pro praetore rangú helytartóinak egymásutánját a következő módon állítanánk össze:

C. Valerius Pudens	legatus 193-tól 194-ig, talán 195-ig
Ismeretlen nevű legatus	195 (vagy 196)-tól 197 tavaszáig
Ti. Claudius Claudianus	legatus 197 tavaszától 198-ig
L. Baebius Caecilianus	legatus 199-től 200-ig (esetleg 201-ben is)
Q. Caecilius Rufinus Crepereianus	legatus 201—202-ben
Legalább két vagy három eddig ismeretlen nevű legatus	203 és 208 között
C. Iulius Sept. Castinus	legatus 209—210-ben (talán még 211-ben is)

Septimius Severus uralkodásának első decenniumából majdnem hiánytalanul ismerjük Alsó-Pannónia legatusait. Tíz év alatt öt legatus váltotta egymást, átlagosan két évenként. Nem tudjuk azonban ma még mind az öt legatus itteni működésének időtartamát egyforma pontossággal körülhatárolni. C. Valerius Pudens hivatalbalépése egyformán elképzelhető 193-ban vagy 194-ben. Az utóbbi esetben nem Valerius Pudens volt Septimius Severus idejében Alsó-Pannónia első helytartója, hanem egy ismeretlen nevű legatus, aki valószínűleg már a carnuntumi császárproklamáció idején a tartomány élén állott. Jórészt Valerius Pudens helytartóságának időbeni rögzí-

5. kép. C. Val. Pudens helytartó (193—194) oltárköve

tésétől függő ma még közvetlen utódának besorolása. Biztosan keltezhető viszont Claudius Claudianus és megközelítő pontossággal közvetlen két utódának, Baebius Caecilianusnak és Caecilius Rufinusnak működési ideje. Utána hosszabb, öt-hat éves hiatus mutatkozik az alsó-pannóniai helytartók listájában. Septimius Severus uralkodásának második, nem egészen teljes decenniumáig eddig Iulius Castinus az egyetlen ismert legatus. Az utóbbi hivatali elődei közé sorolható talán a sbeitlai praeses.

A sbeitlai praeses töredékes feliratos bázisát, amelyen egy ismeretlen nevű *prae(es) prov(incia) Pan[noniae inferioris]* szerepel, csaknem tizenkét évvel ezelőtt közölték a tuniszi Sbeitla (Sufetula) területéről.⁸⁴ A megmaradt *cursus honorum* kétségtelenül növekvő sorrendben sorolja fel a betöltött hivatalokat és tisztségeket. Minthogy pedig a pannóniai helytartóságot követi a praetori, illetve consularis rangú helytartóság Macedónia és Dalmácia élén, azoknak a kutatóknak felfogásához csatlakozunk, akik a felirat harmadik sorának végét Pannonia inferior nevére egészítik ki⁸⁵ és az ismeretlen helytartó alsó-pannóniai kormányzóságát a 214 előtti évekre teszik.⁸⁶ Amikor a felirat betűtípusai a III. századnál korábbi keltezést nem engednek meg, komolyan feltételezhető, hogy a sbeitlai felirat ismeretlen nevű helytartója a 203 és 208 közötti években kormányozta egy-két évig Alsó-Pannóniát.⁸⁷

A sbeitlai felirat mellett az egyik intercisai császárfeliraton⁸⁸ említett SEPTIMIUS FLACCUS helytartó időrendi besorolásával is szükséges röviden foglalkoznunk a jelen összefüggésben. Ritterling a hemesai cohors helytelenül értelmezett Antonina mellékneve alapján Caracalla egyeduralma, illetve Elagabalus idejére tette Sept. Flaccus kormányzóságát.⁸⁹ Bersanetti, a hemesai cohors 214. évi feliratára hivatkozva azonban arra mutatott rá,⁹⁰ hogy Caracalla egyeduralma idején az Antonina császárszó a csapat nevében már nem szerepel. Bersanetti a rendelkezésére álló epigráfiai anyag alapján úgy látta, hogy az intercisai cohors feliratos hagyatékában az Antonina jelző egyedül a Septimius Severus és Caracalla társcsászársága idején állított 199–200. évi építési feliraton található még meg, amelyből arra következtetett, hogy Sept. Flaccus is valamikor 200 és 211 között igazgatta Alsó-Pannóniát. Ezt a lehetőséget Barbieri sem tartja kizártnak.⁹¹

Azóta azonban az Antonina jelző a cohors két további kőemlékéről is ismeretessé vált. Az egyik Commodus idejére, pontosabban a 184–185-ös évekre keltezhető töredék,⁹² amelyen a csapatnévből a *[coh]I* vagy *[co]h. Aur. Antonina[X] H[emes]*... szövegrész maradt fenn. A másik Olumnus Valens császárbázisra emlékeztető síroltára,⁹³ amelyen *cho[rs A]nt. X He[mes]*... formában olvasható a csapatnév maradványa. Az idézett feliratokból a számunkra levonható tanulság az, hogy a hemesai cohors nemcsak Septimius Severus és Caracalla társcsászársága idején, hanem már korábban, Commodus, majd később Severus Alexander uralkodása idejében⁹⁴ is használta az Antonina állandó császárszó jelzőt. Sőt, minthogy a Sept. Flaccus legatus nevét említő felirat első két sora Caracalla és Elagabalus nevére egyaránt kiegészíthető,⁹⁵ az Antonina állandó császárszó feltüntetése a 212 és 222 közötti évekre is igazoltnak vehető. Septimius Flaccus helytartóságát tehát az eddigiek alapján egyforma valószínűséggel javasolhatjuk Caracalla egyeduralmának, illetve Elagabalus uralkodása éveire.

Alsó-Pannónia Elagabalus-kori helytartóit számbavéve a fentebbi alternatíva Caracalla egyeduralmának meghatározott éveire (214 második fele – 215) oldható fel. A 218 második fele és 222 közötti időből, Elagabalus idejéből, ugyanis két legatust ismerünk Pannonia inferiorból.

Az egyik PONTIVS PONTIANVS,⁹⁶ akit az eddigi irodalom még vagylogosan Caracalla vagy Elagabalus uralkodásának idejére helyezett. Egy újabban közölt mérföldkő helyesbített olvasata,⁹⁷ valamint egy régebről ismert mérföldkő kiegészített szövegrésze⁹⁸ azonban minden kétséget kizáróan igazolja, hogy Pontius Pontianus Elagabalus uralkodása elején, 218-ban igazgatta Alsó-Pannóniát.⁹⁹ Pontius Pontianus volt tehát Elagabalus első legatusa Pannonia inferiorban, aki közvetlenül váltotta Ael. Decius Triccianust, Opellius Macrinus kivégzett helytartóját. Könnyen lehetséges, hogy az a Tib. Pontius Pontianus, aki mint a legio II adiutrix tribunus laticlavius Septimius Severus idejében oltárkövet állított Aquincumban,¹⁰⁰ azonos az Elagabalus-kori Pontius Pontianus helytartóval. Alsó-Pannónia másik Elagabalus korából számontartható legatusa: ALFENVS AVITIANVS. Azonosnak vehető a 210 és 220 közötti évek valamelyikében Arábiát kormányzó L. Alfenus Avitianus helytartóval.¹⁰¹ Természetes, hogy Alsó-Pannónia kor-

mányzását megelőzte a praetori tartománynak számító Arábia igazgatása. Az Avitianus legatus nevét fenntartó csévi fogadalmi bázis¹⁰² Commodus korára keltezése ezzel elesik. De Caracalla ideje sem jöhet szóba az Antoninus-császárnév törlése miatt. Igaz, hogy a köemlék *pro salute, victoria et perpetuitate* formulája az első pillanatra inkább Caracalla mellett szólna. A császárkultusz vallásos színezetű formanyelvében élenjáró görög nyelvterületen a csévi feliratos bázis szövegének megfelelő *ὄπερ σωτηρίας, νείκης καὶ αἰωνίου διαμονῆς* formulát azonban már az I–II. századi köemlékeken megtaláljuk,¹⁰³ és a III. századi feliratokról sem hiányzik. Így nem lehet meglepő, hogy ezt a görög nyelvterületen otthonos formulát — egy orientalis uralkodónak hódolatát leróva — épp az a helytartó alkalmazta elsőnek Pannóniában, aki Arábia tartományt kormányozta megelőzően. A *victoria Augusti*, illetve görög nyelvű megfelelője ezekben a formulákban már nem valamely meghatározott, konkrét győzelemre vonatkozik, hanem a Sótér—Basileüsnek tulajdonított győzelmes erőt fejezi ki. Elsősorban reális győzelmek válhattak ki természetesen az orientalis császárkultusz ilyen megnyilvánulásait. Reális győzelmek, a jelek szerint, Elagabalus uralkodása idejében sem hiányoztak. Általában külpolitikai vonatkozásaiban eseménytelennek tüntetik fel a 219 és 222 közötti éveket.¹⁰⁴ Anélkül, hogy ezt a kérdést nagyobb összefüggésben megvitátnák, felemlítünk néhány adatot, amelyek önmagukban is ellenkező irányba mutatnak.

Elagabalus arany- és ezüstpénz verésében 221-ben megjelenik egy új Victoria-típus,¹⁰⁵ amely már nem vonatkozhat a Macrinus fölötti győzelemre, hanem valami más háborús eseményre. Aligha véletlen, hogy a rómovárosi praetoriánusok egyik osztaga is 221 második felében érkezett vissza Rómába közelebről meg nem nevezett hadjáratokból (*expeditiones sacrae*).¹⁰⁶ A határnépek sorában pedig a markomannok mozgolódásával számolhatunk jogosan ezekben az években.¹⁰⁷ A csévi köemléken olvasható *victoria Augusti* tehát még konkrét győzelemre való vonatkoztatásban sem zárja ki a köemlék és ezzel együtt Alfenus Avitianus itteni helytartóságának Elagabalus idejére történő keltezését. Elagabalus aránylag rövid, nem egészen négy évig tartó uralkodását, valamint a helytartói tisztségnek Septimius Severustól kezdve szokásos átlagosan kétévenként történt váltását tekintetbe véve, Alfenus Avitianust jogosan tarthatjuk Pontius Pontianus közvetlen utódjának. Kettőjük mellett még egy további, harmadik helytartó már nehezen volna beilleszthető Alsó-Pannónia 218 és 222 közötti legatusai sorába. Tehát majdnem bizonyosnak vehető, hogy Sept. Flaccus Caracalla egyeduralma idején — C. Octavius Appius Suetrius Sabinust közvetlenül megelőzően (214 közepe — 215) — és nem Elagabalus idejében kormányozta Pannonia inferiort. Összefoglalva a fentebbieket, Caracalla egyeduralmától kezdve Elagabalus uralkodása végéig Alsó-Pannónia helytartóinak listáját a következőképpen állítanánk össze:

212—214 közepe:	L. Cassius Marcellinus
214 közepe—215:	Septimius Flaccus
216—217. ápr./máj.:	C. Octavius Appius Suetrius Sabinus
217 közepe:	Marcus Agrippa
217 vége—218 közepe:	Ael. Decius Tricceianus
218 közepe—220 (?):	Pontius Pontianus
220—222:	Alfenus Avitianus

*

A fentebbi tanulmányt 1960 elején zártuk. 1960 végén jelent meg Fitz Jenő dolgozata L. Cassius Pius Marcellinus helytartóról.¹⁰⁸ A szerző az Urbs Roma-oltár helytartóját, L. Cassius Marcellinust, jelen sorok írójával egyezően, azonosnak veszi az Aquincumban oltárt ajánló Cassius Pius Marcellinus tribunus laticlavus személyével. A dolgozat L. Cassius Marcellinus helytartóságát is helyesen keltezi Caracalla egyeduralmának éveire (213—214 közepe). Nem győzött meg azonban a sbeitlai felirat praesesének L. Cassius Marcellinus személyével javasolt azonosítása. Ez alkalommal erről röviden csak annyit, hogy a sbeitlai praeses és L. Cassius Marcellinus hivatali pályafutása már az alsó-pannóniai helytartóság utolsó hónapjaitól kezdve egészen másképpen alakult. Amíg ugyanis L. Cassius Marcellinust alsó-pannóniai helytartósága utolsó évében consul suffectus-

nak jelölték, ezt követően pedig consularis rangú tartományt kormányozhatott, addig a sbeitlai felirat praesese Pannonia inf. után még egy praetori tartományt — Macedóniát — kormányzott, s csak ezután bízták meg a consularis Dalmácia igazgatásával. A sbeitlai felirat praesese ezek szerint nem Pannonia inf., hanem Macedónia kormányzásának végén részesült a consuli méltóságra jelölés kitüntetésében. Személye így nem lehet azonos L. Cassius Marcellinusszal.

1961 folyamán két dolgozat foglalkozott Alfenus Avitianussal.¹⁰⁹ E tanulmányok nem használták Pflaum fontos dolgozatát Arábia III. századi helytartóiról, s ezért már a kiindulási pontjuk — hogy ti. Alfenus Avitianus 209-ben igazgatta Arábiát és 218 után nem kormányozhatta Pannonia inferiort — nem helytálló. A Caracalla uralkodása mellett felhozott további érveket mérlegelve nem látjuk szükségét annak, hogy módosítsuk az Alfenus Avitianusról mondottakat.

A nyergesújfalusi oltár¹¹⁰ ötödik sorának kiegészítéséhez megjegyeznénk, hogy amikor a megmaradt császárnevet gondos interpunctio tagolja, az egy-egy betűnyi helyet elfoglaló szóelválasztó pont, illetve szív alakú levél az ötödik sorból sem hiányozhatott. Az ötödik sor hiányzó része, megítélésünk szerint, ezek szerint nem P. F. AVG, hanem csak AVG egészíthető ki. Amennyiben feltételezzük, hogy a következő sor elején a császári titulátúra folytatódott (pius, esetleg még felix), fölvethető, hogy az oltárkö Caracalla idejéből származik. Jelenlegi töredékes formájában a Marcus Aurelius-kori kelteztést azonban komolyan számításba kell vennünk.

A bajnai sírkövön¹¹¹ olvasható *incursu hostis Daciae* kifejezés aligha fordítható „Dácia ellenségének betörése” formában. A feliraton *Daciae* locativus. Aur. Satullinus Dáciában hunyt el, ellenséges betörés alkalmával. Ez valószínűleg Maximinus Thrax idejében történt, amikor a pannón legiók, illetve különítményeik Dáciában harcoltak.

J E G Y Z E T E K

¹ Ritterling : Arch. Ért. (1927) 58. kk.

² CIL XVI 185.

³ W. Hüttl, Antoninus Pius. II. köt. Prag 1933, 147. — Nagy T. : Arch. Ért. (1954).

⁴ Vö.: Bud. Rég. XIX. köt. Bp. 1959, 29.

⁵ Így pl.: Groag : PIR II² (1936) 120. old., 507. sz. (L. Cassius Marcellinus) és 121. old., 516. sz. (Cassius Pius Marcellinus). Groag hozzászólásának hatása alatt egymásnak ellentmondó nézeteket vall L. Cassius Marcellinus helytartóságát illetően: G. Barbieri, Aspetti della politica di Settimio Severo. Epigraphica XIV (1952) 19. old., 38. sz.; 26. old., 96. sz.; 42. old., 46. sz. Teljesen elhibázottnak tekinthető Lambertz [RE 2. R. XV. HB (1955) 214] kísérlete, aki C. Valerius Pudens helytartóságát 198 utáni időre keltezi.

⁶ P. Lambrechts, La composition du Sénat romain de Septime Sévère à Dioclétien. Diss. Pann. I. 8. 1937, 119—120. Az egyetlen eltérés, hogy Q. Caecilius Rufinus Crepereianus kormányzóságát, ismeretlen indokokból, szélesebb időhatárok, 198 és 211 közé tette.

⁷ G. Barbieri, L'Albo Senatorio da Settimio Severo a Carino. Roma 1952, 85, 96, 123, 147, 308, 514. sz. és 428. old.

⁸ Dobó Á., Pannonia provincia helytartói. (Kandidátusi tézisek.) Bp. 1958, 3. Az egyetlen apró helyesbítés, hogy Q. Caecilius Rufinus Crepereianus helytartóságát 203 és 208 közé teszi.

⁹ Minderre lásd alább: 24—25. old.

¹⁰ Szilágyi J. : Arch. Ért. (1951) 135. — Fitz : Arch. Ért. (1958) 168. — Lásd alább: 27. old.

¹¹ Lásd alább: 39—40. jegyzet.

¹² Kettő az Aquincum—Brigetio-útvonalról: 1. CIL III 3745a. 198. 2. Csonka mérföldkö, amelyen csak a helytartó neve és a távolsági adat maradt meg (Kuzsinszky B., Aquincum. Bp. 1934, 192. old., 500. sz.). Claudius Claudianus a leg. Augg. pr. pr. címet viseli. A mérföldkövet tehát ugyancsak 198-ban állították. — A harmadik mérföldkö a Sirmium—Taurunum-útszakaszon került elő (CIL III 10616a. 198. — A negyediket Rácalmásról ismertette: Fitz : Arch. Ért. (1956) 197. — Az ötödiket Intereisából: Paulovics : Arch. Ért. (1949) 55; Fitz i. h. 204.

¹³ CIL III 3733. Ennek a legatusnak neve olvasható a közelebről nem keltezett Buda környéki mérföldkövön: CIL III 3706. Az utóbbit csak a XVI. századi Antiquus és Iustinianus másolatai után ismerjük. Ezzel magyarázható, hogy L. Baebius Caecilianus a leg. Aug. pr. pr. címet viseli, ami biztosan téves másolás leg. Augg. helyett.

¹⁴ Nem veti fel az időtartam kérdését: PIR I² (1933) 346. old. 14. sz.

¹⁵ Fitz : Arch. Ért. (1956) 198.

¹⁶ W. Reidinger, Die Statthalter des ungeteilten Pannonien und Oberpannoniens. Antiquitas 1. 2, Bonn (1956) 101.

¹⁷ CIL VIII 7978. — ILS 1147. — A. Dobó, Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae. Diss. Pann. I. 1². 1940, 244. sz.

¹⁸ CIL VIII 5349. — Reidinger i. m. 100. old., 3. sz.

¹⁹ CIL III 905.

²⁰ *Fitz* i. h.

²¹ CIL III 3387. A 197. márc./ápr.—dec. időhatáron belül pontosabb keltezés nem lehetséges. — Másképp: *Fitz* i. h. A praesidium értelmezésére találatlan: *Mócsy*: Arch. Ért. (1955) 67.

²² CIL III 3480. — *Fr. Cumont*: T. et M II (1896) 141. old. 325. sz.

²³ CIL III 10360.

²⁴ CIL III 10471—10473. — ILS 1153.

²⁵ *A. Stein*, Die Reichsbeamten von Dazien. Diss. Pann. I. 12. 1944, 61. old. 2. jegyzet közöl erre példákat. Idézett prosopográfiai munkájában a Geta Caesart meg nem illető Augustus cím 209. év előtti előfordulásai miatt — szerintünk — túlzottan szkeptikusan kezeli a helytartói címekből levonható tanulságokat.

²⁶ *Hohl*: RE XIX. HB (1918) 804.

²⁷ *Stein* i. m. 66.

²⁸ *Th. Mommsen*: St. R. III³ 588. kk.

²⁹ Mint pl. Iulius Castinus egyik hivatali elődje, Caecilius Rufinus. Lásd a 39—40. jegyzetben idézett feliratokat.

³⁰ *J. Jung*, Fasten der Provinz Dacien. 1894, 32. — *Stein* i. m. 66. kk.

³¹ ILS 2459, és CLXXVIII. old. — CIL XIII 7945. — *Riese*, Das rheinische Germanien in den antiken Inschriften. Leipzig—Berlin 1914, 505. sz.

³² Ezt a keltezést fogadta el a régebbi irodalom: *Hohl* i. m. 804.

³³ *Dessau*: ILS i. h. — *Ritterling* i. h. 80. — *E. Stein*—*E. Ritterling*], Fasti des röm. Deutschland unter dem Prinzipat. Beiträge zur Verwaltungs und Heeresgesch. von Gallien und Germanien. II. köt. Wien 1932, 128. — *Barbieri*, L'Albo... 76.

³⁴ Emellett különösen határozott okfejtéssel: *S. N. Miller*, Note on an Inscription from Birrens. J. R. St. XXVII (1937) 206—207.

³⁵ *Hohl* i. h. 803. — *Kuzsinszky*, Aquincum. 197.

³⁶ Lásd pl.: ILS 1141, 1147, CIL VI 1450, Ann. ép. (1957) 123. — Vö.: ILS 1159. Tib. Claudius Candidus cursusa (ILS 1140) annyiban mutat eltérést, hogy Candidus még nem volt legiós-legatus, csak tribunus militum, amikor 193-ban megbízták az illyricumi seregrész vezetésével. De nála is megtalálható a századforduló körüli évek lovagrendi karrierjének három lényeges állomása: legiós-szolglát, ideiglenes ducatus, tartományi kormányzóság.

³⁷ *Ritterling* i. h. — *Stein*, Fasti... i. h. — *Stein*, Die Reichsbeamten... 66. — *Barbieri*, Aspetti... 21. old., 55. sz.

³⁸ Az, hogy ezek a harcok Aquincum körzetében folytak, mint *A. D. Dmitrijev* [Arch. Ért. (1953) 88] fölvetette és *Szilágyi* (TBM. XI. köt. Bp. 1956, 16—17) fejtegette, semmivel sem igazolható. — Vö.: *Fitz*: Arch. Ért. (1958) 167—169. — A harcok színteréül Gallia vagy Itália jöhet szóba.

³⁹ CIL III 10407. — ILS 3109.

⁴⁰ CIL III 10415.

⁴¹ Ez tűnik ki *H. G. Pflaum* összeállításából, aki az Augg. rövidítési módban az Augustorum vagy Augustor. formákkal szemben Septimius Severus-kori sajátosságot keresett: Les gouverneurs de la province

romaine d'Arabie de 193 à 305. Syria XXXIV (1957) 132.

⁴² Iuno Caelestis kultuszára: *Nagy T.*: Budapest története. I. köt. Bp. 1942, 409.

⁴³ L. 10. jegyzet. Az oltárkö törzsének jobb oldali része sérült. A feliratos mező eredeti szélességét megadja a megmaradt felirat felülről számfított harmadik sora, amelynek végéről csak a G-betű hiányzik. A második sor végét kitölti a S[VB] praepositio; a helytartó rövidített előneve már nem fér ki. Az első sorban a [LEG LEG] kiegészítés ugyanezen okból nem lehetséges. A negyedik sor végén a COS DES rövidítésre sincs hely, amit a keltezés szempontjából szükséges lerögzíteni.

⁴⁴ A megmaradt második sor végén olvasható FACT betűcsoport után, bár az interpunctio hiányzik, az F-betűt nagyobb távolság választja el az ACT betűcsoporttól. Tehát két rövidített szó feloldása is mérlegelhető. Minthogy a legio a III. században már nem használta a felix jelzőt [a kérdésre legutóbb: *Alföldy G.*: Acta Arch. XI (1959) 118. old., 30. jegyzet], a F(elix) feloldás nem jöhet számításba. A kétszavas feloldásnál viszont tekintetbe vehető: f(eliciter) a <g> (en)t(e) vagy hasonló. — Valószínűbb azonban a szövegben javasolt feloldás. Vö.: ILS 2300, 2301.

⁴⁵ A consuli cím hiánya rövidítésből származó elhagyásnak sem tekinthető. Ilyen esetben ugyanis az alacsonyabb legatus-cím maradt el s nem a consuli, mint pl. egy 210-re keltezett környei oltárkö [*Radnóti*: Laur. Aqu. II (1941) 81] és egy Severus Alexander-kori aquincumi építéssel felirat (CIL III 10489) tanúsítja.

⁴⁶ Dio Cass. LXXV. 10—12 (Boissevain, III, 348). — Hatra második ostromából ismert incidens, amikor az európai tartományok csapatai megtagadták az engedelmisséget.

⁴⁷ CIL III 10572. — *Ritterling*: RE. XII. 1450.

⁴⁸ CIL III 3508.

⁴⁹ Az egyik tarracói feliratról (CIL II 4114; ILS 1140; *Dobó*, Inscriptiones... 425) ismeretes, hogy Ti. Claudius Candidus az exercitus Illyricus néven összefoglalt Duna-vidéki csapatokat vezette a Clodius Albinus elleni háborúban. A 17. jegyzetben idézett feliratról következtetve ez az illyricumi hadsereg-csoport a dáciai, moesia és pannóniai vexillatiókból tevődött össze. A pannóniai csapatok jelenléte nélkül különben aligha érthető a Matribus Pannoniorum 197. évben ajánlott lyoni oltárkö (CIL XIII 1766; *Riese* i. m. 167) vagy a SHA V. Sev. 10, 7 olvasható Pannoniciani augures szerepe, amelyet legutóbb *Alföldy G.* [Antik Tanulmányok (sajtó alatt)] tárgyalta.

⁵⁰ CIL III 3463. — ILS 3638.

⁵¹ CIL III 1142.

⁵² *Ritterling*: Arch. Ért. (1927) 78.

⁵³ PIR II² 13—14. old. és 77. sz. — Vö.: *Barbieri*, L'Albo... 28. old., 97. sz.

⁵⁴ *Pflaum* i. m. 133.

⁵⁵ Herodian. III. 10. 1. — *Hasebroek*, Untersuchungen zur Gesch. des Kaisers Septimius Severus. Heidelberg 1921, 127. — Legutóbb részletesen: *Fitz*: Arch. Ért. (1958) 156. kk. (A császárlátoga-

tással kapcsolatba hozott pannóniai emlékek közül többnek javasolt keltezését azonban vitathatónak tartjuk. Lásd az 58—62. jegyzetben idézett felirato-
kat.)

⁵⁶ *A. Degrassi*, I Fasti consolari. Roma 1952, 159. old. még bizonytalanok tartja, hogy Septimius Severus vagy Caracalla idejében volt-e consul.

⁵⁷ *Fitz*: Arch. Ért. (1956) 198.

⁵⁸ *Szilágyi*: Bud. Rég. XV. köt. Bp. 1950, 451. old., 1. kép. — A negyedik sor kiegészítését *Fitz* [Arch. Ért. (1958) 159] javasolta Baebius Caecilianus nevére.

⁵⁹ CIL III 3518.

⁶⁰ *Kuzsinszky* i. m. 99. old., 363. sz. — Vö.: Bud. Rég. XII. köt. Bp. 1937, 135. — *R. Egger*, Ein syrischer Göttertrias. Wiener Stud. LIV (1937) 183. kk. — *Alföldi A.*: Arch. Ért. (1940) 207. kk. — *Nagy T.*: Budapest története. I. köt. Bp. 1942, 429. kk. — *Szilágyi J.*, Aquincum. Bp. 1956, 27. — E köemlékre másutt még visszatérünk.

⁶¹ Intercisa. I. köt. Bp. 1954, 322, 324. sz. (Fülep). A feliratot két helyen másképp egészítenénk ki: A negyedik sor elején a császári titulátúrába nem illő devotiss[i]mi helyett sanctiss[i]mi. Az ötödik sorban Campanius Marcellus emlékére templomot építtető császárokról van szó. Az oda nem illő [c(us)-tode] ar[mor(um)] helyett tehát [me]mor(es) Cam-[anii Marc]elli. A továbbiakban: tunc tribun(i) co[h(ortis)] ss. impendi(i)s sui]s etc. A felirat vallás-történeti értelmezésére máig is legjobb: *Kerényi*: Pannonia IV (1938) 214. kk.

⁶² ILS 9155. — Intercisa. I. köt. Bp. 1954, 322, 325. sz. (Fülep).

⁶³ *Barbieri*, *Aspetti*... 9—10.

⁶⁴ *Reidinger* i. m. 96.

⁶⁵ Az előbbire: *Ritterling* előbb i. h. 82; utóbbira: *Stein*, Die Reichsbeamten... 66.

⁶⁶ Lásd az 1, 6—8. jegyzetben idézett irodalmat.

⁶⁷ PIR II. 120. old., 507. sz.

⁶⁸ CIL III 10470. — ILS 3925.

⁶⁹ A legióstábor praetoriumának Diocletianus(?)-kori átépítésekor másodlagosan felhasznált tizenegy helytartóoltár, amelyre a Laktanya utcai zsidótemető sarka táján 1889-ben bukkantak, a Septimius Severus és Gallienus uralkodása közötti időből való.

⁷⁰ CIL III 13371.

⁷¹ ILS 5050a.

⁷² *Ritterling* utóbb i. h. 78.

⁷³ *Barbieri*, *Aspetti*... 26. old., 42. sz.; 96. old. 46. sz.

⁷⁴ *Dessau*: ILS, ad tit. 3925.

⁷⁵ PIR II². 121. old., 516. sz. — Vö.: *Degrassi* i. m.

⁷⁶ CIL VI 32328, 3.

⁷⁷ Utalás erre: *Hasebroek* i. m. 157.

⁷⁸ CIL III 10396 (ILS 3923a), 10399, 10438. (ILS 3131). — *Kuzsinszky*, Aquincum... 198. old., 19, 24, 18. sz.

⁷⁹ Intercisa. I. köt. Bp. 1954, 299. old., 134. sz. A helytartó neve után a *c. v.* betűk feloldása természetesen *c(larissimo) v(iro)*.

⁸⁰ CIL XIII 8824. — *Riese* i. m. 171.

⁸¹ Helyesen már: *Stein*—*Ritterling*] i. m. 77. —

Barbieri, *L'Albo*... 119. old., 514. sz. — Uő., *Aspetti*... 40, 37. sz.

⁸² *Degrassi* i. m. 55, 235.

⁸³ L. főntebb, 5. jegyzet.

⁸⁴ Ann. ép. (1949) 61. — Bull. archéol. du Comité (1948) XXII—XXIII. — Revideált olvasatát közli: Ann. ép. (1952) 95.

⁸⁵ Cassius Dio pályafutása is példázza, hogy Pannonia superior kormányzását megelőzte Dalmácia igazgatása. L. még: *Reidinger* i. m. 122. old. mondotakat.

⁸⁶ *Barbieri*, *L'Albo*... 567. — Uő., *Aspetti*... 44. old., 61. sz. — *Jagenteufel*, Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia. Schriften der Balkan-kommission. Antiquarische Reihe XII (1958) 117—118.

⁸⁷ A felirattal részletesen foglalkozott *H. Lieb* (Der Praeses aus Sbeitla: *Reidinger* „Statthalter“ c. munkája végén, 239. kk.), aki a cursusból ismert pályát kb. 240 és 270 közé teszi. — Különben hasonlóképp már: *A. Merlin*: Ann. ép. (1952) 191. — A feliratot Gallienus korára vagy még későbbi időre keltezte és az ismeretlen nevű praesest Pannonia superior helytartói sorában tárgyalta: *Reidinger* i. m. 117.

⁸⁸ Intercisa. I. köt. Bp. 1954, K. 309. sz., további irodalommal.

⁸⁹ *Ritterling* utóbb i. h. 84.

⁹⁰ *Bersanetti*, I soprannomi imperiali variabili degli auxilia dell' esercito romano. Athenaeum XXVIII (1940) 118. old., 2. jegyz.

⁹¹ *Barbieri*, *L'Albo*... 369. old., 2099. sz.

⁹² Intercisa. I. köt. Bp. 1954, K. 308. — *Nagy T.*: Arch. Ért. (1955) 244. — *Fitz*: Arch. Ért. (1959) 140.

⁹³ Intercisa. I. köt. Bp. 1954, 28, 207. kk., 245. kk.

⁹⁴ Az *Olumnus* bázist vagylagosan *Severus Alexander* és *Gordianus* idejére keltezték (l. előbbi jegyzet). Az *Antonina* császárljelző alapján, amelyet a 240. évi *Gordianus*-bázison — ahol pedig a csapat teljes neve olvasható — nem találunk meg, a *Severus Alexander* idejére javasolt keltezés mellett foglalunk állást. A bázisszerű oltár stílusa sem mond a keltezésnek ellent.

⁹⁵ A töredékes feliratos tábla szövege ugyanis kiegészíthető ilyképpen:

Imp. Caes. [M. Aurelio] / Antonino A[ug pio fel.] / coh. I X Ant. [Hemes. c. R.] / s(ag). s(ub) Sept. Flacco [leg. Aug(g?) pr. pr.] / curante Iul [5—6 litterae trib.].

⁹⁶ PIR III 84. old., 608. sz. — *Ritterling* utóbb i. h. 84. — *Lambrechts* i. m. 318. sz. — *Barbieri*, *L'Albo*... 100—101. old., 427. sz.

⁹⁷ Intercisa. I. köt. Bp. 1954, K. 314. sz., ahol a negyedik sorban M(arci) P(ii) fil. helyett M(agni) P(ii) fil. olvasandó.

⁹⁸ Az MNM ismeretlen lelhelyű *Elagabal*-mér-földköve (CIL III 3675), ahol a megmaradt két utolsó sor... P[ont(io)] / Po[n]-tia[n]o l[eg. Aug. vagy eius pr. pr.] egészíthető ki.

⁹⁹ Az előbbi két jegyzetben idézett mér-földköveket 218-ban állították.

¹⁰⁰ CIL III 3481, s hozzá a 96. jegyzetben id. irodalom.

¹⁰¹ Személyére: PIR I² (1933) 519. sz. (*Groag*). — *Barbieri*, L'Albo... 14. kk., 24. sz. — Az arábiai és alsó-pannoniai Alfenus Avitianus legatus azonoságát már *Ritterling* (utóbb i. h. 85) felvetette. Legutóbb *Pflaum* (i. m. 137. old., 7. sz.) foglalt állást emellett.

¹⁰² CIL III 3637. — A 90-es évek elején újból előkerült bázis feliratának revideált olvasatát adta: *Récsey*: Arch. Ért. (1894) 285. kk., majd *Barkóczi*: Arch. Ért. (1941) 26. old., aki fényképben is közölte a kőemléket. A fényképről is kivehető a kivakart császárnév AN/o//N betűinek maradványa.

¹⁰³ Lásd pl.: Ann. ép. (1899) 51; (1951) 257; IG XIV 917; IGR I 1113 stb. — A Perpetuitas Augusti-érmeken első ízben Severus Alexander denárjainak hátlapján tűnik fel: RIC IV 2 (1938) 169. old., 208. sz. — Majd Aurelianustól kezdve bekerül a hivatalos császári titulátúrába: ILS 578 (Aurelianus), 613 (Diocletianus). — A esévi feliratos bázis a perpetuitas Augusti egyik legkorábbi epigráfiai előfordulása a latin nyelvterületen.

¹⁰⁴ L. pl. az újabb irodalomból: *S. N. Miller*: CAH XII (1939) 52. kk. — *A. Calderini*: I Severi

(1949) 108. kk. — *Lambertz*: RE 2. R. XV. HB (1955) 397. kk. — Különösen éles fogalmazással a RIC IV. 2 szerzői (23. old.): „The reign of Elagabalus is practically devoid of political interest.”

¹⁰⁵ RIC IV. 2 (1938) 37. old., 43–44. sz. — Vö.: 158–161. sz.

¹⁰⁶ ILS 474. — *Ritterling*: RE XI. 1323, 49. kk. értelmezése, hogy a feliratban említett expeditio nes sacrae a Caracalla-féle keleti háborúra vonatkoznak, nem meggyőző.

¹⁰⁷ SHA Vita Hel. 9, 1–2. — *K. Hönn*, Quellenuntersuchungen zu den Viten des Heliogabalus und des Severus Alexander. Leipzig—Berlin 1911, 37. old. 93. jegyzet mutatott rá arra, hogy korábbi forrásalapja van ennek a helynek, ami elkerülte *L. Schmidt* figyelmét [Gesch. d. deutschen Stämme. II. I² (1938) 179].

¹⁰⁸ Arch. Ért. (1960) 130. kk.

¹⁰⁹ *Fitz J.*: Antik Tanulmányok VIII (1961) 91. kk. — *Alföldy G.*: Arch. Ért. (1961) 28. kk.

¹¹⁰ Arch. Ért. (1961) 27.

¹¹¹ CIL 3660. — ILS 2308.

BEITRAG ZUR FRAGE DER STATTHALTER UNTERPANNONIENS
ZUR ZEIT DES SEPTIMIUS SEVERUS

Die erste, wissenschaftlich begründete Liste der Statthalter Unterpannoniens, die ihre grundlegende Bedeutung bis heute bewahrte, stellte bekanntlich Ritterling vor mehr als 30 Jahren zusammen.¹ Diese im Jahre 1927 veröffentlichte Liste der Statthalter Unterpannoniens war nicht vollständig und konnte darauf in Anbetracht der damaligen Materialkenntnisse natürlicherweise auch keinen Anspruch erheben. Die im Laufe der letzteren Jahrzehnte zum Vorschein gekommenen inschriftlichen Denkmäler, sowie die neuere Interpretation bzw. genauere Datierung mancher bereits von früher her bekannten Steindenkmäler und Militärdiplome schafften der neueren Forschung die Möglichkeit, um die sich in der Liste der prätorischen Statthalter Unterpannoniens zeigenden Lücken im Zeitabschnitt von Traian bis Antoninus Pius stellenweise ein wenig zu schliessen, ihnen engere Zeitgrenzen festzusetzen. Im Zusammenhang mit dem Anwachsen und der genaueren Datierung des epigraphischen Materials stellte sich heraus, daß z. B. die von Ritterling vorgeschlagene chronologische Reihenfolge der Statthalter Unterpannoniens zur Regierungszeit des Antoninus Pius und des Marcus Aurelius auch einer gründlichen Revision bedarf. Dem Tiberius Claudius Pompeianus, dem späteren Schwiegersohn des Marcus Aurelius, der im Jahre 167 noch Legat Unterpannoniens war, kam z. B. Ti. Haterius Saturninus, der laut des Diploms von Palatovo² im Jahre 164 bereits das Amt eines Konsuls bekleidete, unbedingt zuvor. Auf Grund der genaueren Datierung der Diplome von Adony und Alsószentivány³ bestätigte sich auch, daß Iallus Bassus Unterpannonien früher als C. Iulius Geminius Capellianus verwaltete und letzterer als unmittelbarer oder zweitletzter Vorgänger des Ti. Haterius Saturninus angesehen werden kann.⁴

Überdauernder als die für die Zeit von Antoninus Pius und Marcus Aurelius zusammengestellte Statthalterliste erwies sich die ebenfalls von Ritterling für die Regierungszeit des Septimius Severus vorgeschlagene und fast als vollständig anzusprechende Liste, der auch die spätere Literatur beipflichtete. Einwand wurde mancherorts in der prosopographischen Literatur höchstens gegen die Amtszeit des einen oder anderen Statthalters, vor allem des L. Cassius Marcellinus erhoben.⁵ Die traditionelle chronologische Reihenfolge der Statthalter des Zeitalters des Septimius Severus blieb jedoch von den bisherigen Einwendungen (abgesehen von der eigenen Meinung des Lambertz) unbe-

rührt.⁶⁻⁸ Es fällt hingegen mit Recht auf, daß die chronologische Grundlage der Statthalterliste, die als allgemein angenommen zu betrachten ist, keine in jeder Hinsicht zufriedenstellende Begründung aufweist. Der Zeitraum der unterpannonischen Statthalterschaft des Ti. Claudius Claudianus und der Zeitpunkt des Amtsantrittes des L. Baebius Caecilianus sind durch auf Jahre datierbare Inschriften festgelegt. Die Legatentätigkeit des Iulius Castinus ist durch den auf den drei fast mit gleichlautendem Text versehenen Aquincumer Altarsteinen lesbaren *cursus honorum* in verhältnismäßig knappe Zeitgrenzen eingeeengt. Die Datierung der Statthalterschaft des Caecilius Rufinus ließ sich hingegen bisher nicht genauer als in einer Zeitspanne von 8—10 Jahren festsetzen. Die Angaben des einen anfangs der 1950er Jahre veröffentlichten fragmentarischen Aquincumer Altarsteines¹⁰ ermöglichen jedoch mit den bereits früher bekanntgewordenen beiden inschriftlichen Altarsteinen zusammen, daß die Statthalterschaft des Caecilius Rufinus nun innerhalb eines Zeitraumes von zwei-drei Jahren datiert werden kann. Im Zusammenhang mit diesen Fragen ging auch hervor, daß der im Wege einer indirekten Zeitbestimmung von Ritterling als unmittelbarer Vorgänger des Caecilius Rufinus vorgeschlagene L. Cassius Marcellinus in den Jahren 202 oder 203 keineswegs Unterpannonien verwalten konnte, sondern nur um viel früher. Das und noch andere kleinere Beobachtungen führten insgesamt zur kritischen Umarbeitung der Statthalterliste der Zeit des Septimius Severus, deren bescheidene Resultate wir nachstehend bekanntzugeben wünschen.

Bloß bei zwei Legaten von den Statthaltern Unterpannoniens der Septimius Severus-Zeit ist die Zeit der dortigen Amtsbekleidung durch auf das Jahr datierte inschriftliche Denkmäler festgesetzt. Der eine dieser ist der Legat Ti. CLAVDIVS CLAVDIANUS, über dessen letztes Amtsjahr in der Statthalterschaft Unterpannoniens wir durch die fünf im Jahre 198 gestellten Meilensteine Kenntnis haben.¹² Der andere Legat, dessen Amtszeit nicht in Frage gezogen werden kann, ist L. BAEBIVS CAECILIANVS, der unmittelbare Nachfolger des Claudianus. Sein Name ist auf dem im Jahre 199 gestellten Meilenstein bei Bátaszék¹³ mit dem Titel *leg. Augg. pr. pr.* erwähnt. Baebius Caecilianus übernahm daher im Jahre 199 die oberste Leitung der hiesigen Zivil- und Militärverwaltung und löste unmittelbar Claudius Claudianus ab. Im Zusammen-

hang mit der Statthalterschaft des letzteren wurde neuerdings darauf hingewiesen,¹⁵⁻¹⁶ daß das Anfangsjahr der Tätigkeit des Claudius Claudianus in Unterpannonien nicht auf das traditionell angenommene Jahr 196, sondern auf 197 zu setzen wäre. Die Auslegung der Inschriften von Rusicade und Calama,¹⁷⁻¹⁸ die die Karriere des Claudius Claudianus verewigen, sprechen deutlich dafür, daß Claudius Claudianus nur nach der Besiegung des Clodius Albinus, im Frühjahr 197 die Verwaltung Unterpannoniens übernehmen konnte.

Die dortige Tätigkeit des C. IVLIVS SEPTIMIUS CASTINVS läßt sich auch zeitlich ziemlich eng begrenzen, wenn auch nicht mit solcher Genauigkeit wie bei den vorhererwähnten zwei Legaten. Hierfür stehen uns die Angaben von fünf Altären aus Aquincum,²²⁻²⁴ also ein verhältnismäßig reiches inschriftliches Material zur Verfügung.

Auf zwei Altarsteinen, von denen der eine von Iulius Castinus dem „unbesiegbaren Gott“ Mithras gestellt wurde, während den anderen die berittenen Leibgardisten dem Iuppiter für den salus des Septimius Severus und Caracalla, ferner des Iulius Castinus errichteten, führt Iul. Castinus den Titel eines leg. Augg. pr. pr.

Die anderen drei Altäre mit Inschriften von fast gleichlautendem Texte, auf denen der Name des Gottes nicht erhalten blieb, weshalb sie auch anonyme Altäre genannt werden könnten, errichtete Iulius Castinus bereits als consul designatus und leg. Augg. pr. pr. Pann. inf. (Abb. 1) Es ist klar, daß die drei letzteren Altarsteine, auf welchen Iulius Castinus bereits als consul designatus bezeichnet ist, aus einer späteren Zeit stammen, als die dem Iuppiter bzw. Mithras gestellten. Die relative chronologische Reihenfolge ist durch den Legatentitel des Iulius Castinus genauer festgelegt und an ein Jahr gebunden. Die einer früheren Zeit zugewiesenen Iuppiter- und Mithras-Altäre bezeichnen Iulius Castinus als Statthalter zweier herrschenden Augusti, während die späteren anonymen Altäre ihn bereits als den Legaten von drei Augusti erwähnen. Es unterliegt keinem Zweifel, daß in der Zahl der herrschenden Augusti zur Zeit als Iulius Castinus Statthalter Unterpannoniens war, eine Änderung eintrat, indem sich zu den früheren zwei Augusti noch ein dritter hinzugesellte. Es ist nun bekannt, daß vom Januar 198 bis zum September—Oktober 209 Septimius Severus und Aurelius Antoninus (Caracalla) als Augusti und Septimius Geta als Caesar an der Spitze des imperium Romanum standen. Von den Monaten September—Oktober 209 an, als Geta den Rang eines Augustus erhielt, herrschten bis zum Tode des Septimius Severus (4. Februar 211) drei Augusti. Die drei anonymen Altäre von Aquincum sind daher von Iulius Castinus nach den Monaten

September—Oktober 209 und vor Februar 211 gestellt worden.

Gegenüber dem Gesagten wäre in einem anderen Zusammenhang mit Recht einzuwenden, daß der junge Geta insbesondere auf den Inschriften der römischen Provinzen bereits vor 209 zuweilen als Augustus erwähnt ist und der Verkürzung Auggg kann daher in bezug auf die Datierung die obenerwähnte chronologische Wichtigkeit nicht zugeschrieben werden.²⁵ Bei den drei anonymen Altären von Aquincum konnten wir jedoch auch unabhängig von der Abkürzung Auggg nachweisen, daß sie aus späterer Zeit stammen als die angeführten Iuppiter- und Mithras-Altäre, auf denen Iulius Castinus noch leg. Augg. ist. Gegen die chronologischen Folgerungen, die aus der Abkürzung Augg der nachweisbar früheren Altäre und aus der Abkürzung Auggg. der späteren Altäre gezogen werden können, ist daher kein Einwand aufzubringen. Die Bedenken Hohls²⁶ und besonders die übertriebene Vorsicht des A. Stein,²⁷ mit der er der unterpannonischen Statthalterschaft des Iulius Castinus fast zehn Jahre eingeräumt und auf die Jahre nach 205 und vor 214 gesetzt hat, ist m. E., auf Grund des Gesagten nicht begründet. Die drei anonymen Altäre von Aquincum können wir mit Ruhe den letzten anderthalb Jahren der Herrschaft des Septimius Severus zuweisen.

Eine genauere Präzisierung innerhalb der angegebenen Zeitgrenzen ist nur insofern möglich, daß zwei alternative Datierungen der Altarsteine zu erwägen sind. Da nämlich im allgemeinen die Designation auf das Konsulat in den letzten Monaten des Jahres erfolgte, können wir die drei anonymen Altarsteine von Iulius Castinus in Aquincum entweder auf das Ende des Jahres 209 oder auf das von 210 setzen. Das letztere Datum stellt den möglichst spätesten Zeitpunkt der Errichtung der Altarsteine dar und ist zugleich das letzte Jahr der unterpannonischen Statthalterschaft des Iulius Castinus, das mit epigraphischem Material noch unterstützt werden kann. Da es aber auch zur Zeit des Septimius Severus vorkam, daß der auf das Konsulat designierte Statthalter sich selbst im Jahre seines Konsulats nicht nach Rom begab, sondern als beauftragter Legat weiter in der Provinz verweilte,²⁹ kann alternativ auch angenommen werden, daß vielleicht auch Iulius Castinus die Provinz am Ende des Jahres 209 bzw. 210 nicht verließ, sondern als consul suffectus und legatus im Jahre 210 oder 211 die Geschäfte Unterpannoniens noch weiter führte. Der Vorschlag Ritterlings jedoch, daß Iulius Castinus hier auch noch im Jahre 212 Statthalter war, ist vollkommen unwahrscheinlich.

Das Anfangsjahr der unterpannonischen Statthalterschaft des Iulius Castinus versuchten die Forscher auf Grund der vielerörterten

Iversheimer Inschrift³¹ zu bestimmen. Auf dieser Inschrift ist Iulius Castinus noch Befehlshaber der untergermanischen legio I Minervia. Die Inschrift stammt aus der Zeit des gemeinsamen Konsulats von zwei Augusti. Falls die Datumsangabe mit dem gemeinsamen Konsulat der beiden Augusti zutreffend ist, so stammt die Inschrift von Val. Amandus discens (architect.) aus dem Jahre 202, als Septimius Severus und sein Sohn Aurelius Antoninus (vom Jahre 198 an Augustus) die Konsulen waren.³² Da aber nach 198 die Inschriften mitunter aus übertriebener Loyalität den Caesar Geta auch als Augustus bezeichnen, bezog die neuere Forschung die Inschrift fast ausnahmslos auf das gemeinsame Konsulat von Aur. Antoninus (Caracalla) und des Geta im Jahre 205 oder 208.³³ Für die letztere Auffassung spricht scheinbar auch, daß das Wort *duobus* der Inschrift und das zweite *g* in der Abkürzung *Augg.* nach der Ermordung Getas ausgemeißelt wurde. Der Augustus über den die *damnatio memoriae* verhängt wurde, wäre auf der Iversheimer Inschrift demnach Geta.³⁴ Die Frage ist jedoch nicht so einfach. Es kann nämlich damit gerechnet werden, daß bei der Tilgung irgendeine, dem Namen nach nicht bezeichnete, bloß mit der Formel *duobus Augg.* datierte Inschrift aus dem Jahre 202 gerade so unter *damnatio* gekommen sein konnte wie die mit ähnlicher Formel im Jahre 205 oder 208 errichteten Inschriften. Es bleibt daher auch weiterhin eine auf epigraphischer Grundlage mit voller Gewißheit nicht entscheidbare Frage, ob die Iversheimer Inschrift aus dem Jahre 202 oder 205 bzw. 208 stammt.

Auf Grund der Iversheimer Inschrift kann dem Anfangsjahr der unterpannonischen Statthalterschaft des Iulius Castinus nicht näher herangekommen werden. Diesbezüglich kann höchstens der auf den drei anonymen Altarsteinen von Aquincum erhalten gebliebene *cursus* eine Auskunft geben. An allen drei Altarsteinen folgt seiner Bezeichnung als Legat in der legio I Minervia unmittelbar die unterpannonische Statthalterschaft. Die seit Ritterling in der neueren Literatur gegebene Auslegung des *cursus*,³⁵ wonach zeitlich zwischen die obenerwähnten zwei Aufträge auch noch die an der Spitze der Vexillationen der vier germanischen Legionen geführte Säuberungsaktion gegen die näher nicht bezeichneten Verschwörer und Meuterer entfiel, gestattete der uns sogar in drei Exemplaren überlieferte Text nicht. Der *cursus* erwähnt an erster Stelle unbestreitbar den erteilten höchsten Posten, dann sind rückwärtsschreitend in umgekehrter Reihenfolge die früheren, daher niedrigeren Posten und Aufträge des Iulius Castinus aufgezählt: *cos. des., leg. Auggg. pr. pr. P. i., leg. leg. I M., ex praec. ddd. nnn. dux vexill. IIII Germ. . . . adversus defectores et rebelles, etc . . .*

Der erwähnte Auftrag des letzteren entfiel also auf die Zeit bevor er Befehlshaber der legio I Minervia war und kann am frühesten auf 202, spätestens auf ein Paar Jahre vor 208 gesetzt werden. Von diesem Gesichtspunkt beurteilt wäre, unter Berücksichtigung der Kontinuität des *cursus* — die möglicherweise in der Laufbahn des Iulius Castinus eingetretene Stagnierung, seine zeitweilige Zurückdrängung usw. außer acht gelassen — der gerechteste Vorschlag in bezug auf die chronologische Reihenfolge, daß Iulius Castinus um 206—7 an der Spitze der germanischen Legionsabteilungen stand und an unbekanntem Orte gegen die Meuterer und Rebellen kämpfte, sodann im Jahre 208 an die Spitze der legio I Minervia gestellt, von wo er im nachherfolgenden Jahre als Statthalter nach Unterpannonien entsandt wurde. Spinnen wir die Fäden dieser möglichen chronologischen Reihenfolge weiter, so stellte Iulius Castinus die Mithras- und Iuppiter-Altäre von Aquincum im ersten Jahre seiner Statthalterschaft in den Monaten vor dem September—Oktober des Jahres 209 bzw. errichteten sie seine beritterten Leibgardisten. Zum Konsul dürfte er hingegen kaum nach einjähriger Statthalterschaft designiert worden sein, da doch diese Auszeichnung den hierzu würdigen prätorischen Statthaltern im allgemeinen im letzten Jahre ihrer Statthalterschaft erteilt wurde. Die in der Epoche des Septimius Severus häufige zweijährige Legation in Rechnung gezogen, wurde Iulius Castinus am wahrscheinlichsten am Ende des Jahres 210 zu dem einen Suffektkonsul des folgenden Jahres designiert. Insofern er als *consul suffectus* die Provinz nicht verließ — wofür auch sprechen dürfte, daß die Herrscher es für nötig halten konnten, zur Zeit der schweren Kämpfe in Britannien die exponierte unterpannonische Grenzprovinz auch weiterhin durch einen erprobten militärischen Führer verwalten zu lassen — so hielt sich Iulius Castinus im Jahre 211 noch in Pannonia inferior auf. Nachdem er der dem Konsulat folgenden üblichen einjährigen *cura* genug getan hat, konnte er im Jahre 214 an die Spitze der drei Dacien gelangt sein. Die letzte Station seiner Laufbahn knüpft sich am überzeugendsten an die obige chronologische Ordnung. Durch die an die Datierung anknüpfbaren Varianten der Iversheimer Inschrift aus der Jahren 205 oder 202 würde zwischen dem Bonner Legionskommando und der auf das Jahr 209/10 festgesetzten unterpannonischen Statthalterschaft — die bekannten Stationen des *cursus* — ein derart größerer Zeitabstand eingeschaltet werden, was lediglich mit den oben bereits erwähnten ganz außerordentlichen Umständen zu erklären wäre. Aus diesem Grund sind sie für weniger wahrscheinlich zu betrachten.

Zu einem der Amtsvorgänger des Iulius Castinus zählt in Unterpannonien Q. CAECILIVS RVFINVS CREPEREIANVS, der erwiesenerweise als consul suffectus auch weiter in Unterpannonien blieb und als Legat pro praetore der zwei Augusti in der Provinz die Verwaltungstätigkeit eine Zeit lang noch weiter ausübte. Als gleichzeitiger consul und legatus erfüllte er sein Gelübde durch die Errichtung je eines Altars für Iuppiter und Iuno Caelestis in Aquincum. Während aus der an den angeführten Altarsteinen lesbaren Verkürzungsart Augg. kein ertschiedenerer chronologischer Schluß gezogen werden kann, verleiht indessen der der Iuno Caelestis geweihte Altarstein in pannonischer Umgebung bereits an sich allein die Gewißheit, daß der unter der Herrschaft der zwei Augusti regierende Caecilius Rufinus sich zwischen 198 und 209 zur Zeit der Mitherrschaft von Septimius Severus und Aurelius Antoninus in Unterpannonien betätigte. Innerhalb der angedeuteten Zeitgrenzen läßt sich aber die Statthalterschaft des Caecilius Rufinus noch genauer angeben, da die Legaten von Unterpannonien zwischen 199—200 (201) Baebius Caecilianus und zwischen 209—210 (211) Iulius Castinus waren. So bleiben für Caecilius Rufinus die Jahre zwischen 201 und 208 übrig.

Darauf bezüglich, daß Caecilius Rufinus von den bisherigen Annahmen abweichend bereits im Jahre 201, zumindest aber 202 Statthalter Unterpannoniens war, liefert die in der Einleitung schon vorgebrachte Inschrift des fragmentarischen neueren Altarsteines von Aquincum entsprechende Angaben.⁴³⁻⁴⁴ Die Inschrift lesen wir folgendermaßen:

..... | q[uod? . . .] | voverat [leg(io)]
 | IIII Fl(avia) f(eliciter?) a<g>(en)t(e) s[ub]
 | Caecil(io) Rufino le[g(ato)] | Aug(ustorum)
 (duorum) pr(o) pr(aetore) | v. s. l. [m.]

Obzwar auf der Inschrift das Pränomen des Statthalters fehlt, kann nicht der leiseste Zweifel auftauchen, daß der Legat pro praetore der zwei Augusti Caecilius Rufinus derselbe ist, wie der vorgehend schon angeführte Legat pro praetore der zwei Augusti Q. Caecilius Rufinus Crepereianus, der in Aquincum die beiden Altarsteine stellte. Der neuere Altarstein von Aquincum kann jedoch zumindest auf einen um ein Jahr früheren Zeitpunkt gesetzt werden, als die Iuppiter- und Iuno Caelestis-Altäre. Zum Zeitpunkt der Errichtung des Altarsteines der legio IIII Flavia war nämlich Caecilius Rufinus noch nicht im Besitze des Konsultitels, ja selbst seine Designierung zum Suffektkonsul erfolgte noch nicht.⁴⁵

Das Wichtigste, worüber der Altarstein uns unterrichtet, ist, daß die legio IIII Flavia zur Zeit der Statthalterschaft des Caecilius Rufinus in Aquincum stationierte, was zugleich auch den Zeitpunkt der Amtstätigkeit dieses Legaten genauer datiert als es bisher möglich war.

Offenkundig konnten die Abteilungen der legio IIII Flavia zu Beginn des 3. Jahrhunderts in Aquincum nur in der Zeit stationieren als die ständige Garnison des hiesigen Legionslagers, der größte Teil der legio II adiutrix abwesend war. Von einer Truppenkonzentrierung, d. h., daß zur Verstärkung der legio II adiutrix Abteilungen aus Singidunum herbeigeholt worden wären, kann kaum die Rede sein. Als ein Zeitpunkt, wo die legio IIII Flavia zur Zeit der Statthalterschaft des Caecilius Rufinus in Aquincum stationiert hätte, kann nun zwischen 201 und 208, in welchem Zeitraum nach den früheren Angaben Caecilius Rufinus die Geschäfte Unterpannoniens führte, in Kenntnis einerseits des Zeitpunktes der Statthalterschaft des L. Baebius Caecilianus, andererseits in Kenntnis der Geschichte der legio II adiutrix nur das Jahr 201 und das erste Viertel des folgenden Jahres in Betracht gezogen werden. Der geschichtliche Hintergrund, warum die Legion hierherkam, ist im 2. Partherkrieg des Septimius Severus zu suchen.

Septimius Severus zog bekanntlicherweise im Sommer 197 aus Rom nach dem Osten und den Hauptteil seines Heeres bildeten die Truppen der westlichen Provinze.⁴⁶ In der Reihe der letzteren nahm die legio II adiutrix fast gewiß auch teil. Auch dann, wenn wir die Teilnahme des in Partia defunctus Soldaten der legio II adiutrix⁴⁷ nicht auf diese Expedition der Legion setzen, spricht für die Abwesenheit des größeren Teiles der Legion zum Ausgang des 2. und zu Beginn des 3. Jahrhunderts, daß aus den Jahren des 2. Partherkrieges und den unmittelbar darauf folgenden Jahren als der Kaiser mit seinem Heere in Ägypten und in den östlichen Provinzen verweilte, also im Zeitraum von der zweiten Hälfte des Jahres 197 bis 202 die inschriftlichen Denkmäler der legio II adiutrix aus Aquincum fehlen. Im Zusammenhang mit dem einzigen auf das Jahr 197 datierten Altarstein⁴⁸ sind wir der Meinung, daß die Vexillationen der legio II adiutrix in dem Bürgerkrieg gegen Clodius Albinus teilgenommen haben⁴⁹ und im Frühjahr 197 nach der Schlacht bei Lugdunum, durch die das Schicksal des Krieges entschieden worden ist, nach Aquincum zurückgekehrt sind. Zu dieser Zeit konnte der Legionssoldat unbekanntem Namens sein früheres Gelübde halten, auf dessen aus dem Jahre 197 datierten fragmentarischen Altarstein wir uns beriefen. Im Sommer dürfte hingegen bereits die ganze Legion nach dem Osten geführt worden sein. Ihren Platz nahm wie bereits früher des öfteren, auch diesmal die legio IIII Flavia ein. M. Caecilius Rufinus Marianus, der tribunus laticlavii der letzteren errichtete in Aquincum einen Altar dem punisch-afrikanischen Gott, Juppiter—Hammon.⁵⁰ Später finden wir ihn in Apulum als den Befehlshaber der legio XIII Gemina.⁵¹ Caecilius Rufinus Marianus

wäre nach Ritterling⁵² und Groag⁵³ Neffe des Statthalters Q. Caecilius Rufinus Crepereianus, viel wahrscheinlicher ist aber der Vorschlag Pflaums,⁵⁴ wonach er der Sohn des genannten Statthalters sei, der dem Brauch entsprechend in einer unter dem Befehl seines Vaters stehenden Legion seinen in Hinblick auf die Senatorenlaufbahn verpflichtenden Militärdienst leistete. In bezug auf den Zeitpunkt des Aufenthaltes der legio IIII Flavia in Aquincum oder der Statthalterschaft des Caecilius Rufinus bietet die Laufbahn des Marianus jedoch keine weiteren Angaben.

Die in den 2. Partherkrieg gezogene legio II adiutrix dürfte im Frühjahr 202 in Begleitung des Kaisers und seines Sohnes Caracalla mit dem übrigen Teil der westlichen Expeditionstruppen zusammen zurückkehrt sein als die zwei Augusti vom Osten kommend die Lager in Mösien und Pannonien inspizierten.⁵⁵ Sobald die Abteilungen der legio II adiutrix eintrafen, kehrte die legio IIII Flavia in ihre ständige Garnison nach Singidunum zurück.

Stimmen wir den vorstehenden Ausführungen bei, so konnte die Inschrift des Altars von Óbuda, wo die legio IIII Flavia und der Name des Statthalters Caecilius Rufinus gemeinsam vorkommen, frühestens im Jahre 200 und am spätesten im Frühjahr 202 entstanden sein. Zumindest um ein Jahr später sind indessen die zwei dem Iuppiter und der Iuno Caelestis geweihten Altarsteine des Caecilius Rufinus zu setzen, die demnach am frühesten aus dem Jahre 201 stammen. Daß die Statthalterschaft des Caecilius Rufinus in Unterpannonien mindestens zwei Jahre lang dauerte und im Jahre 200 oder noch wahrscheinlicher im Jahre 201 begann, ist heute bereits als Gewißheit zu betrachten. Das Amt des Konsulats, über das wir durch keine anderen Quellen, ausschließlich nur durch die dem Iuppiter und der Iuno Caelestis geweihten Altäre unterrichtet sind, bekleidete Caecilius Rufinus in Unterpannonien nebst seiner Statthalterschaft wahrscheinlich im Jahre 203.⁵⁶

Baebius Caecilianus und Caecilius Rufinus haben einander zu Beginn des 3. Jahrhunderts in der Statthalterschaft wahrscheinlich unmittelbar abgelöst. Die genaue Zeitdauer der Amtstätigkeit der Legaten Unterpannoniens zur Zeit des Septimius Severus kennen wir allein bei L. Claudius Claudianus und belief sich kaum auf zwei Jahre. Neuerdings lenkte Barbieri unter Berufung auf die Stelle LII, 23, 3 des Dio Cassius mit Recht die Aufmerksamkeit darauf,⁶³ daß an der Spitze der Provinzen mit einer oder mehreren Legionen eine Statthalterschaft von drei Jahren, geschweige denn eine von noch längerer von Septimius Severus an eine äußerst seltene Erscheinung war. Entgegen des Brauches des 2. Jahrhunderts, als es auch in Unterpannonien sehr oft Legate gab,

die die Geschäfte der Provinz drei Jahre lang, zur Zeit des Antoninus Pius in einigen Fällen sogar noch länger verwalteten, ließen Septimius Severus und seine Nachkommen die Statthalter ihr Amt an der Spitze der bewaffneten Provinzen in der Regel nur zwei Jahre oder eine noch kürzere Zeit lang ausüben. Eine Ausnahme von der Regel ist zur Zeit des Septimius Severus die verhältnismäßig lange, 4—5 Jahre dauernde Statthalterschaft in Oberpannonien des Vertrauensmannes des Kaisers, L. Fabius Cilo.⁶⁴ Aus dem Beispiel des Ti. Claudius Claudianus ist ersichtlich, daß sich bei der Besetzung der unterpannonischen Statthalterschaft der Brauch durchsetzte, den Auftrag auf kurze Zeit zu bestimmen. Auch von diesem Gesichtspunkt betrachtet, ist es völlig unwahrscheinlich, daß der Nachfolger des Claudius Claudianus vier Jahre lang an der Spitze der Provinz gestanden wäre, wie es zuletzt J. Fitz zu beweisen versuchte. Die Amtstätigkeit des Baebius Caecilianus können wir kaum auf eine längere Zeit als zwei Jahre setzen. Die für das Jahr 202 festgesetzte Datierung der Bauinschriften der Heiligtümer, die zur Ehre der Diana Tifatina (Abb. 2),⁶¹ sowie des Sol Aelagabalus (Abb. 3)⁶² in Intercisa errichtet wurden, entbehrt jeder Grundlage, da zu dieser Zeit nachweisbar bereits Caecilius Rufinus der Statthalter von Pannonia inferior war. Letzterer löste spätestens im Jahre 201 bzw. unmittelbar Baebius Caecilianus ab.

Ritterling und die spätere Literatur stellten die Statthalterschaft des L. CASSIVS MARCELLINVS, indem sie die Legatentätigkeit von Caecilius Rufinus zwischen die Jahre 203—209 gesetzt hatten, in den Zeitraum, der zwischen dem genannten Legat und Baebius Caecilianus liegt, der überlieferten Auffassung nach auf die Jahre um 202 oder 203;⁶⁶ nach Groag hätte er Unterpannonien irgendwann vor 214 verwaltet.⁶⁷ Das Jahr 202 kann u. E. auf Grund des weiter oben Gesagten nicht in Frage kommen. Doch kann die Person des L. Cassius Marcellinus als unmittelbarer Nachfolger des Caecilius Rufinus — wie wir es im folgenden darzulegen versuchen — auch um 203 nicht in Betracht kommen.

Das einzige inschriftliche Denkmal, welches wir über die pannonische Statthalterschaft des Cassius Marcellinus besitzen, stellt der zur Ehre der Stadt Rom (Urbi Romae)⁶⁸ gewidmete, Aquincumer Altarstein dar (Abb. 4.), auf dem Cassius Marcellinus den Titel eines leg. Aug. pr. pr. führt. Mit anderen Worten, Cassius Marcellinus verwaltete nicht zur Zeit der Mitherrschaft zweier Augusti die Provinz, sondern in einer Zeit, wo ein einziger Augustus an der Spitze des Reiches stand. Bei dem Stellen eines Statthalteraltares haben wir es mit einer amtlichen und repräsentativen Manifestation zu tun und gerade darum ist es völlig ausgeschlossen, daß im Statthaltertitel

eine Verschreibung stattgefunden hätte. Auch von einer nachträglichen Tilgung des zweiten g ist auf dem Altarstein keine Spur vorhanden. Da Cassius Marcellinus daher zur Zeit eines Alleinherrschers der Statthalter Unterpannoniens war, können die Jahre zwischen 198 und 211 vom Gesichtspunkte seiner Amtsführung nicht in Betracht kommen. Unter der Regierung des Septimius Severus sind allein die Jahre vor 198 zu erwägen. Im Jahre 197 verwaltete jedoch, wie wir sehen, Claudius Claudianus die Provinz. Das Jahr 196 wäre daher der früheste Zeitpunkt, auf den wir die Statthalterschaft des Cassius Marcellinus setzen könnten. Die im Prätorium des Óbudaer Legionslagers in sekundärer Verwendung eingemauert vorgefundenen 11 Statthalteraltäre, zu denen auch der Altarstein des Cassius Marcellinus gehört, bilden von Septimius Severus an bis Gallienus eine geschlossene Gruppe.⁶⁹ Die Regierungszeit des Commodus kann daher auch beim Altarstein des Cassius Marcellinus nicht in Betracht kommen.

Nicht durch die Analyse des Urbs-Roma-Altarsteines, sondern durch indirekte Argumentation bestimmte Ritterling den von ihm vorgeschlagenen Zeitpunkt des Statthalters Cassius Marcellinus. Auf einem Aquincumer Altarstein⁷⁰ ist nämlich der Name des Cassius Pius Marcellinus als tribunus laticlavii legionis II adiutricis zu lesen, der fast mit voller Gewißheit mit Cassius Pius Marcellinus identifiziert werden kann, der in den Akten der sekulären Spiele des Jahres 204, als Rom den Eintritt in das neue Jahrhundert feierte, als quaestor designatus erwähnt ist.⁷¹ Nach Ritterling⁷² und Barbieri⁷³ konnte dieser Cassius Pius Marcellinus der Sohn oder Verwandte des L. Cassius Marcellinus gewesen sein, nach der Beurteilung von Dessau⁷⁴ und Groag⁷⁵ sind indessen die beiden Personen dieselben. Die letztere Meinung halten auch wir für möglich, besonders darum, weil in den Akten der sekulären Spiele des Jahres 204 der Name des Cassius Pius Marcellinus einmal auch in der Form Cassius Marcellinus vorkommt.⁷⁶ Eine Gewißheit für die Identität der beiden Personen ist aber daraus nicht zu gewinnen, bisher das Pränomen des Cassius (Pius) Marcellinus uns unbekannt bleibt. Mit Vorbehalt können wir daran denken, die Datierung der Statthalterschaft des Cassius Marcellinus auf die Jahre 212—213 zu setzen. Die vorher erwähnte Meinung Ritterlings und Barbieris, wonach L. Cassius Marcellinus der Sohn oder vielmehr Verwandte des Cassius Pius Marcellinus gewesen wäre, ist vorläufig auch zu beachten. Den der Senatsmitgliedschaft bedeutenden Quästur vorhergehenden pflichtmäßigen Militärdienst leisteten die jungen Männer, die sich die Senatorenlaufbahn erwählten — wie bereits erwähnt — als tribuni laticlavii zumeist in einer unter dem Kommando eines

ihren Statthalterverwandten stehenden Legion. Das galt jedoch nicht als Regel und war nur ein Brauch, und das Leben produzierte zahlreiche Ausnahmen. Selbstredend fand nicht ein jeder junger Mann, der um die Quästur anhielt, einen Verwandten oder ein Familienmitglied unter den Statthaltern, die an der Spitze der bewaffneten Provinzen standen. Der im Jahre 204 zur Quästur designierte Cassius Pius Marcellinus dürfte unbedingt um ein Paar Jahr früher seinen Militärdienst im Verband der Óbudaer Legion abgeleistet haben, zu einem Zeitpunkt, wo Unterpannonien noch Caecilius Rufinianus oder aber bereits sein, dem Namen nach uns noch unbekannter Nachfolger verwaltet hat. Es ist nicht ausgeschlossen, daß der letztere, uns noch unbekannte Legat mit Cassius Pius Marcellinus verwandt war. Auf Grund des Aquincumer Urbs-Roma-Altars ist es hingegen ausgeschlossen, daß Cassius Pius Marcellinus in der Óbudaer Legion unter L. Cassius Marcellinus, der als sein Vater oder sein naher Verwandter anzusehen wäre, gedient hätte. Von der Laufbahn des einstigen tribunus laticlavii der legio II adiutrix ausgehend kann demnach die unterpannonische Statthalterschaft des L. Cassius Marcellinus zeitlich mit keiner indirekten Argumentation begrenzt werden. Für die Bestimmung der letzteren kann uns jedoch in gewisser Hinsicht, nebst dem Urbs Roma-Altar einen Anhaltspunkt die Karriere des C. Valerius Pudens geben.

C. VALERIUS PVDENS führt auf drei Aquincumer Altarsteinen den Titel leg. Aug. pr. pr. (Abb. 5) und er selbst ist auf einem Inschriftsfragment von Intercisa als im Senatorenrang (clarissimus vir) stehender Statthalter erwähnt. Aus der Roomburger Bauinschrift sind wir unterrichtet, daß Valerius Pudens bereits seit dem Frühjahr 197 als Konsular Germania inferior verwaltete, konnte daher spätestens im Jahre 196, sollte er aber eine cura übernommen haben, so noch im Jahre 195 consul suffectus gewesen sein. Seine unterpannonische Statthalterschaft wäre daher wie es bereits Ritterling richtig beurteilte, auf die ersten Jahre der Regierung des Septimius Severus auf etwa zwischen 193—195 zu setzen. Die neuerdings vertretene Meinung von Lambertz, wonach Valerius Pudens mit der Verwaltung Unterpannoniens nach der von Untergermanien betraut worden wäre, bedarf in Angesicht dessen, daß an der Spitze des letzteren bis 214 prätorische Legaten gestanden haben, keiner besonderen Widerlegung.

Möglich ist also die pannonische Statthalterschaft des Cassius Marcellinus zwischen dem sich im Jahre 194 oder 195 verabschiedenden Valerius Pudens und das Amt im Frühjahr 197 antretenden Claudius Claudianus zu setzen. Die kurze, hier kaum anderthalb Jahre dauernde Tätigkeit bei seinem unmittelbaren Nachfolger Claudius

Claudianus ist außer jedem Zweifel bestätigt und entspricht dem seit Septimius Severus gepflogenen Brauch.

Auf Grund des bisher Vorgetragenen würden wir die chronologische Reihenfolge der bekannten prätorischen Statthalter Unterpannoniens aus der Zeit des Septimius Severus folgendermaßen zusammenstellen:

C. Valerius Pudens 193—4 (vielleicht: 193—195)
Ein unbekannter Legat 195 (196)-bis zum Frühjahr 197

Ti. Claudius Claudianus 197—198

L. Baebius Caecilianus 199—200 (201?)

Q. Caecilius Rufinus Crepereianus 201—202
Zumindest zwei oder drei bisher unbekannte Legaten 202—208

C. Iulius Sept. Castinus 209—210 (vielleicht auch noch im Jahre 211).

Aus dem ersten Dezennium der Herrschaft des Septimius Severus sind uns — man könnte sagen lückenlos — die Legaten Unterpannoniens bekannt. Innerhalb von zehn Jahren lösten einander durchschnittlich zweijährlich fünf Legaten ab. Heute sind wir noch nicht imstande den Zeitraum der Tätigkeit der fünf Statthalter mit gleicher Genauigkeit festzustellen. Der Amtsantritt des C. Valerius Pudens läßt sich gleichermaßen im Jahre 193 und auch 194 vorstellen. Im letzteren Falle war in Unterpannonien nicht Valerius Pudens der erste Statthalter des Septimius Severus, sondern ein Legat unbekanntem Namens, der wahrscheinlich bereits zur Zeit der Kaiserproklamation in Carnuntum an der Spitze der Provinz stand. Zum guten Teil hängt die Einreihung der beiden unbekannt Legaten heute noch von der Festlegung der Statthalterschaft des Valerius Pudens ab. Mit Gewißheit läßt sich hingegen die Tätigkeit des Claudius Claudianus datieren und mit annähernder Genauigkeit die seiner beiden Nachfolger, des Baebius Caecilianus und des Caecilius Rufinus. Hiernach entsteht in der unterpannonischen Statthalterliste eine 5—6 jährige Lücke. Aus dem zweiten, nicht völlig ausgefüllten Dezennium der Herrschaft des Septimius Severus ist bisher Iulius Castinus der einzig bekannte Legat.

In die erwähnte 5—6jährige Lücke läßt sich vielleicht der auf der inschriftlichen Basis von Sufetula (Sbeitla) lesbare praes(es) prov(in)ciae) Pan[noniae inferioris] unbekanntem Namens einfügen.⁸⁴ Im cursus sind die bekleideten Ämter und Würden zweifelsohne in aufsteigender Reihenfolge aufgezählt. Da aber die mazedonische und dalmatinische prätorische bzw. konsularische Statthalterschaft der pannonischen folgt, schlossen wir uns der Auffassung derjenigen Forscher an, die in der Inschrift die Namensergänzung auf Unterpannonien beziehen und die pannonische Statthalterschaft des un-

bekanntem Mannes auf die Jahre vor 214 setzen. Da die Buchstabentypen der Inschrift keine frühere Datierung als das 3. Jahrhundert gestatten, wäre ernstlich zu erwägen, daß der Statthalter von Sbeitla unbekanntem Namens in Unterpannonien zwischen den Jahren 203—208 die Verwaltung versah.^{85—87}

Neben der Sbeitlaer Inschrift müssen wir uns in diesem Zusammenhang auch kurz mit der chronologischen Einreihung des in einer Kaiserinschrift von Intercisa erwähnten Statthalters namens SEPTIMIUS FLACCUS befassen.⁸⁸ Ritterling setzte die Statthalterschaft des Sept. Flaccus auf Grund des unrichtig ausgelegten Beinamens Antonina der Kohorte von Hemesa in die Zeit der Alleinherrschaft des Caracalla bzw. die des Elagabal.⁸⁹ Bersanetti wies hingegen unter Berufung auf die Inschrift der Hemesaer Kohorte aus dem Jahre 214 darauf hin,⁹⁰ daß zur Zeit der Alleinherrschaft Caracallas der Kaiserbeiname Antonina im Namen der Truppe nicht mehr vorkommt. Bersanetti war auf Grund des zur Verfügung stehenden epigraphischen Materials der Ansicht, daß in der inschriftlichen Hinterlassenschaft der Kohorte von Intercisa der Beiname Antonina nur noch auf der Bauinschrift aus den Jahren 199—200 aufzufinden ist, die zu jener Zeit angebracht wurde, als Septimius Severus und Caracalla Mitkaiser waren, woraus Bersanetti darauf folgerte, daß Sept. Flaccus auch zwischen 200 und 211 Unterpannonien verwaltet hätte.

Seither wurde der Beiname Antonina auch von zwei weiteren Steindenkmälern der Kohorte bekannt. Das eine Denkmal ist ein auf die Zeit des Commodus, genauer auf die Jahre 184—185 datierbares Fragment,⁹² an dem aus dem Truppenamen der Textteil [coh] I oder [co]h Aur. Antonina X H[emes ...] erhalten ist. Das andere ist der auf das basisartige Ehrendenkmal des Kaisers Olumnus Valens⁹³ erinnernde Grabaltar, auf welchem in der Form coh [ors A]nt. X He[mes ...] der Rest der Truppenbenennung zu lesen ist.

Aus den angeführten Inschriften kann geschlossen werden, daß die Kohorte von Hemesa nicht nur zur Zeit der Mitherrschaft des Septimius Severus und des Caracalla, sondern bereits früher zur Regierungszeit des Commodus, sodann auch später zu der des Severus Alexander⁹⁴ den ständigen Kaiserbeinamen Antonina gebraucht hat. Dieser Umstand entkräftet in hohem Maße den zweiten Teil des Vorschlages von Bersanetti. Da nämlich die ersten zwei Zeilen der Inschrift mit dem Namen des Legaten Sept. Flaccus gleichermaßen auf den Namen Caracallas und Elagabals ergänzt werden können,⁹⁵ der ständige Kaiserbeiname Antonina sich hingegen nicht auf die Jahre zwischen 200 und 211 beschränken läßt, kann auf Grund des Gesagten die Statthalterschaft des Sept. Flac-

cus mit gleicher Wahrscheinlichkeit auf die Jahre der Regierungszeit des Caracalla bzw. auf die Jahre der Regierungszeit des Elagabals beantragt werden.

Die obige Alternative läßt sich jedoch auflösen, wenn man die Statthalter Unterpannoniens zur Zeit Elagabals in Betracht zieht. Aus der Zeit zwischen der zweiten Hälfte des Jahres 218 und 222 sind uns zwei Legaten der Provinz Pannonia inferior bekannt.

Der eine ist PONTIVS PONTIANVS,⁹⁶ der den Anzeichen nach in Unterpannonien der erste Legat Elagabals war⁹⁷⁻¹⁰⁰ und auf diese Weise Ael. Decius Tricilianus, den hingerichteten Statthalter Opellius Macrinus unmittelbar ablöste.

Der andere Legat ist ALFENVS AVITIANVS, der mit demjenigen Statthalter L. Alfenus Avitianus für identisch gehalten werden kann, der in einem der Jahre zwischen 210 und 220 Arabien verwaltete.¹⁰¹ Die für die Zeit Elagabals festgesetzte Datierung des Votivsteines von Csév,¹⁰² der den Namen Avitianus aufbewahrt, wird auch durch die eigenartige Dedikationsformel (pro salute, victo[ria] et

perpetuitate Aug.) bekräftigt. Der Begriff der perpetuitas Augusti ist nämlich sosehr für das 3. Jahrhundert und die Zeit des späteren Dominats typisch,¹⁰³ daß die in der früheren Literatur aufgetauchte Datierung des Steindenkmals von Csév in die Zeit des Commodus bereits deswegen nicht in Betracht kommen kann.¹⁰⁴⁻¹⁰⁷

Die verhältnismäßig kurze, nicht ganz vier Jahre lang dauernde Regierungszeit Elagabals, sowie die seit Septimius Severus übliche durchschnittlich zweijährig erfolgende Ablösung in der Statthalterschaft in Betracht gezogen, können wir in Alfenus Avitianus mit Recht den unmittelbaren Nachfolger des Pontius Pontianus erblicken. Neben ihnen beiden wäre in die Reihe der Legaten Unterpannoniens zwischen den Jahren 218 und 222 ein weiterer dritter Statthalter nunmehr schwerlich einzufügen. Von dieser Seite betrachtet, läßt sich daher fast mit Sicherheit annehmen, daß Septimius Flaccus Pannonia inferior irgendwann zwischen 214 und 215 und nicht zur Zeit Elagabals verwaltet hat.